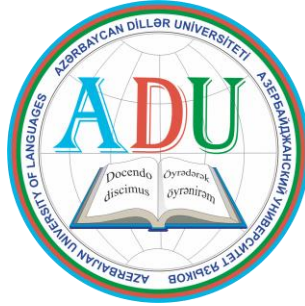

ISSN 2518-7538

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

IX CİLD, № 1, 2018

VOL IX, № 1, 2018

TOM IX, № 1, 2018

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyasının Rəyasət Heyətinin
30 aprel 2010-cu il tarixli iclasında (protokol № 10 R)
dövri elmi nəşr kimi təsdiq edilmişdir.*

“Dil və ədəbiyyat” jurnalının redaksiya heyəti

1. Zərbəliyev Həbib (*Azərbaycan*) – baş redaktor
2. İbrahim Ülfət (*Azərbaycan*) – baş redaktorun müavini
3. Musayeva Sevinc (*Azərbaycan*) – məsul katib
4. Aslanova Xatirə (*Azərbaycan*) – korrektor
5. Abdullayev Sərxan (*Azərbaycan*)
6. Babayev Adil (*Azərbaycan*)
7. Cəfərova Leyla (*Azərbaycan*)
8. Həsənov Seyfəl (*Azərbaycan*)
9. Xəlilli Şahin (*Azərbaycan*)
10. İmanova Sevdə (*Azərbaycan*)
11. Qazıyeva Məsməxamım (*Azərbaycan*)
12. Qəribova Jalə (*Azərbaycan*)
13. Mahmudov Məsud (*Azərbaycan*)
14. Məmmədov Azad (*Azərbaycan*)
15. Sadıqova Gülnarə (*Azərbaycan*)
16. Vəliyeva Nigar (*Azərbaycan*)

DİLÇİLİK

Lalə Əsədova
ADU

DÜNYANIN DİL MƏNZƏRƏSİNDƏ FRAZEOLÖGİZMLƏRİN YERİ VƏ ONLARIN METAFORİKLƏŞMƏSİ

Açar sözlər: frazeologiya, metafora, frazemlər, linqvistik fenomen, leksem, konsept, üst qat, alt qat, dünyanın dil mənzərəsi.

Key words: phraseology, metaphor, phrasemes, linguistic phenomenon, lexeme, concept, surface structure, deep structure, language picture of the world.

Ключевые слова: фразеология, метафор, фраземы, лингвистический феномен, лексема, концепт, поверхностная структура, глубинная структура, языковая картина мира.

Frazeologiya dilin ən parlaq və özünəməxsus laylarından biridir. Frazeologizmlər təkcə milli səciyyəsinə görə bənzərsizliyi ilə deyil, həm də mürəkkəb linqvistik fenomen olduğu üçün diqqəti cəlb edir. Dildə baş verən proseslərin araşdırılması müasir dilçilikdə kommunikativ ehtiyaclarla sıx əlaqədə aparılır və insan amilinin nəzərə alınmasını tələb edir. Kommunikasiya prosesində frazemlər müəyyən informasiyanı çatdırmağa xidmət edir, lakin leksemlərdən fərqli olaraq, dünyanın mənzərəsinin təkrarsız verbal obrazlarını yaradır. Hazırda linqvistik tədqiqatların əksəriyyəti antroposentrik xarakter daşıyır. Antroposentrizm ideyalarının prioritetliyi dili təfəkkürlə, mənəvi, praktik fəaliyyətlə və mədəniyyətlə sıx əlaqədə nəzərdən keçirməyə imkan verir. Antroposentrik yanaşmaya və eyni zamanda V. fon Humboldta görə, hər bir dil dünyagörüşü ilə sıx bağlıdır [2, 15]. Bu, onun məcazi mənalarını nəzərdən keçirdikdə xüsusilə qabarıq görünür.

Frazemlərin əsas kateqorial əlamətləri kimi onların sabitliyini, hazır şəkildə işlədilməsini və məna bütövlüyünü göstərmək olar. Frazemlər ayrı-ayrı dillərdə onun daşıyıcılarının mədəni ənənələrilə bağlı tarixi və mənəvi təcrübəsini əks etdirən gerçəkliyin obrazlı təsəvvürləri əsasında yaranır.

Dünyanın dil mənzərəsinin formalaşmasında dilin müxtəlif səviyyələrinin vahidləri iştirak edir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın dil mənzərəsinin yaranması və möhkəmlənməsi milli mədəniyyətlə sıx bağlı olan frazemlərdə özünü daha aydın büruzə verir. Frazemlər xalqın koqnitiv-qiymətləndirmə təcrübəsini, dünyaya baxışlar sistemini əks etdirir. Universal, qlobal bilik dildə ilk növbədə onun leksik sistemində və frazemlərində qeydə alınmışdır. V.N.Teliyanın qeyd etdiyi kimi, dilin frazeoloji tərkibi “linqvomədəni birliyin milli özünüdərkə əks etdirdiyi aynadır”. Məhz frazeologizmlər dil daşıyıcılarını dünyanı, situasiyanı xüsusi tərzdə görməyə məcbur edir [7, 7].

İstənilən dilin frazeoloji sistemi özündə dilin inkişafı, onun daşıyıcılarının tarixi, mədəniyyəti, habelə təfəkkürünün özəllikləri haqqında informasiya cəmləşdirir. Frazeoloji fondun araşdırılması dil və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsinə müraciətdir. Təfəkkür prosesindəki oxşarlıqlar, assosiativ əlaqələrin yaranmasının ümumi qanunauyğunluqları müxtəlif dillərdə ekvivalent frazeoloji vahidlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Başqa sözlə, dünyanın mənzərəsinin milli spesifikasiyası üst qatda leksik səviyyədə, indiki halda frazemlərdə ifadə olunur. Alt qatda isə frazemlər xalqın mentalitetini əks etdirir. Bu, özünü dünyanın dil mənzərəsində milli konseptlərin araşdırılmasında büruzə verir. Mədəniyyətin əsas vahidləri olan konseptlər insan şüurunda formalaşan və dil vasitələri ilə representasiya olunan təfəkkürün mahiyyətini təmsil edir. Frazeoloji vahidlər bu və ya digər konseptlərin verballaşması vasitəsidir, çünki onlar dünya haqqında təsəvvürlərin, adət-ənənələrin qorunub saxlanması və nəsilədən nəslə translyasiya edilməsinin əsas vasitələridir. Frazemlər konseptləri representasiya etməyə qabildir və onlarda konseptlərin obrazlı-emosional və milli-səciyyəvi cəhətləri əks oluna bilər.

Dünyanın dil mənzərəsi onun əsas yaranma vasitəsi kimi metafora problemi ilə sıx bağlıdır. Ən fundamental mədəni dəyərlər həmin mədəniyyətin əsas anlayışlarının metaforik strukturları ilə uzlaşır [5]. C.Lakoff və M.Conson metaforaların ifadəli, poetik nitq vasitəsi olması deyil, təbiətə insan təfəkkürü, idrakı ilə bağlı olması fikri üzərində ısrar edirlər [5, 6]. Onların fikrincə, metaforalar konseptualdır, çünki eyni zamanda iki konseptdə, sahədə mövcuddur. Bu yanaşma sonralar digər tədqiqatçıların da yaradıcılığına da sirayət etdi. Metafora dilin aid olduğu cəmiyyətin mədəni baxımdan şərtlənmiş və əhəmiyyətli keyfiyyət və xüsusiyyətlərini əks etdirir [5, 7].

Frazemlər təbiətinə görə metaforikdir, yəni onların əsasını metafora təşkil edir. Bəzən frazem və metaforanı dəqiq sərhədləndirmək mümkün olmur. Frazemlərin mənasının anlaşılmasını mürəkkəbləşdirən səbəblərdən biri onların məhz metaforikliyi. Z.Maalejinn hesab edir ki, frazemlərlə metaforaların oxşarlığı onların hərfi mənada başa düşülməsindədir [8, 15]. O, frazemləri və dilin metaforalarını dilin mədəni-səciyyəvi aspekti kimi dəyərləndirməklə bərabər, müxtəlif dillərdə tam uyğunluğun olmamasını ayrı-ayrı dillərdə fərqli mədəni-səciyyəvi metaforaların olması ilə izah edir [8, 15], çünki hər bir dil mənsub olduğu dil kollektivinin mədəniyyətini əks etdirir, həmin dilə xas etnomədəni metaforalara malik olur.

Dil səviyyəsində konsept birinci və ikinci nominasiyalı leksemlərlə ifadə olunur. İkinci nominasiyalar arasında koqnitiv dil nəzəriyyəsində xüsusi yer tutan metafora dominantlıq edir. Bilik strukturlarının işlənilib hazırlanması prosedurları metaforlaşma prosesinin əsasını təşkil edir. Deməli, metafora insan təfəkkürünə təsir etmək gücündə olan koqnitiv fenomendir. C.Lakoff və M.Consonun fikrincə, metaforalar dilin ifadəli vasitəsi olmaqdan daha çox təfəkkür və mədəniyyət fenomenləridir, başqa sözlə, “metaforalar öz mahiyyətinə görə anlaşmanı təmin edən fenomenlərdir” [5, 208]. C.Lakoffa görə, “insanın təfəkkür prosesi metaforikdir. ... Metaforalar insanın konseptual sisteminin metaforaları olduqları üçün təbii dilin ifadə vasitələri kimi çıxış edə bilər” [5, 27].

İnsanlar metaforalarla düşünürlər, yəni metafora insanın dünyanı dərk etmə mexanizmini təmsil edir. Metafora danışıq və bədii əsərləri bəzəmək üçün sadəcə

üslubi fənd deyildir. O, hər şeydən əvvəl, düşüncə, idrak tərzı və dərk olunanın ifadə formasıdır. Metaforalar bizim həyatımıza büsbütün nüfuz edir. Bununla bərabər, onlar təkcə dilimizdə deyil, həm də təfəkkür və hərəkətlərimizdə təzahür edir. Məhz bu mənada C.Lakoff və M.Conson haqlı olaraq qeyd edirlər ki, “bizim təfəkkürümüz, gündəlik təcrübə və davranışımız metaforalarla şərtlənmişdir” [5, 187].

Müasir metafora nəzəriyyələri metaforada dərkətmə, kareqoriyalaşma, konseptuallaşma, dəyərləndirmə və dünyanın şərhı kimi mühüm mental əməliyyatları ehtiva edir. İnsan metafora vasitəsilə düşünür və yaşadığı dünyanı metafora ilə dərk edir. Metaforalar insanın şüurunda dünyanın dil mənzərəsinin yaranmasında ikinci nominasiyanın ən məhsuldar vasitələrindən biridir. Metaforik işarələmələr dünyanın şüurda inikasının konseptual sisteminə daxil olaraq onu milli-mədəni ənənələrə uyğun olaraq zənginləşdirir [6, 113]. Xalqın həyat tərzini, ruhunu, adət-ənənələrini əks etdirən metaforaların əsasında implisit müqayisə dayanır. Məsələn, İ.V.Arnold metaforanı “bir predmetin adının digərinə tətbiqi ilə həyata keçirilmə və bununla da ikincinin əsas əlamətini aşkarlayan gizli müqayisə kimi qiymətləndirir” [1, 83].

İnsanın müqayisəyə, əşyaların tutuşdurulmasına, onlar arasında ümumi cəhətlərin aşkar edilməsinə meyilliliyi həm üst qatda, həm də dərin qatda metaforaların yaranmasının psixoloji platformasıdır. İnsanın təxəyyülü nə qədər zəngindir, onun istifadə etdiyi metaforalar da bir o qədər ifadəli olur. Sözüün metaforik mənaları insanın təcrübəsini özündə cəmləşdirir, həm də insanın düşüncə və dərkətmə xüsusiyyətlərini əks etdirir.

A.Y.Məmmədovun fikrincə, zaman konseptinin ritorik verballaşması bütün tip və janrlardan olan diskurslarda baş verir. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *Yaxşı, mən yatdım. Gecə keçir. Sən də uzan. Ay doğanda gedərik* (İ.Şıxlı. Dəli Kür) mətn parçasında zaman konsepti *gecə keçir* və *ay doğanda* metaforaları vasitəsilə reallaşır və nəticədə zaman kontiniumunun əsasında bədii diskurs məkanı formalaşır. Universal mahiyyət daşıyan zaman konseptinin ayrı-ayrı dillərdə və mədəniyyətlərdə, eləcə də tip və janrlara aid diskurslarda bu növ reprezentasiyalarına tez-tez təsadüf olunur [9, 60].

Müasir mədəni mühitdə zaman xüsusi qiymətləndirilir. Onun resursları bizim üçün məhduddur. Qərb mədəniyyətində “əmək” anlayışı ona sərf edilmiş vaxtla ölçülür, insan əməyi sərf olunmuş vaxta nisbətə aylarla, saatlarla, dəqiqələr və s. ilə ödənilir. A.Məmmədova görə, metaforanın paradoksu mənəbə və hədəfin üst-üstə düşməsidir və ya əksinə. Məsələn, *time is money* metaforasında iki tərəf bərabər deyildir, çünki burada pul maddi varlıq kimi deyil, onun funksiyası baxımından qəbul edilmişdir [9, 46]. Struktur metaforaların əsas xüsusiyyəti odur ki, onlar mənəbə sahə vasitəsilə hədəf sahənin qismən strukturlaşdırılmasını təmin edir. Məsələn, real həyatda “vaxt” pul deyildir, çünki puldan fərqli olaraq, itirilmiş vaxtı geriyyə qaytarmaq mümkünsüzdür.

Frazeologizmlərin milli-mədəni komponentindən bəhs edən D.O.Dobrovolski məsələnin həllində müqayisəli və introspektiv olmaqla iki cür yanaşmanı məqbul sayır [3, 39-41]. Frazeologizmlərin milli səciyyətlərindən bəhs edən müəllif onların məzmun planına diqqət yetirməyi vacib hesab edir, çünki müxtəlif dillərin ifadə planları əksər hallarda üst-üstə düşür [3, 39-41]. İstənilən dildə milli-mədəni sə-

ciyyəni özündə əks etdirən ifadələr tapmaq mümkündür. Məsələn, Avstraliyanın heyvanat və bitki aləminə məxsus olan opossum (ağacda yaşayan kisəli heyvan) və evkalipt ingilis dilinin həmin variantında *as happy as an opossum up a gum-tree* frazeologizmində işlədilsə də, onun hər hansı variantı rus və ya Azərbaycan dillərində yoxdur. Başqa bir nümunə gətirək. Böyürtkən bitkisi həm İngiltərədə, həm də Azərbaycanda bitir, lakin ingilis dilində *as common (plentiful) as blackberries* frazeologizmi işləndiyi halda, Azərbaycan dilində tərkibində “böyürtkən” fitonimi olan frazeoloji vahidlər yoxdur.

Frazeolər arasında fərqlər həm də bir dildə olan leksemin digər dildə sıfır korrelyatlı olmasından qaynaqlanır. Rus dilindəki *exatb b Tyly co ceoum camo-epam* “Tulaya öz samovarı ilə getmək” (mənasız işlə məşğul olmaq) buna misal ola bilər. Şübhəsiz, bu frazemdəki mədəni informasiya rus dilinin daşıyıcılarına məlumdur, çünki onlar müəyyən fon biliklərilə xarakterizə olunan rus mədəniyyətinə sahibdirlər. İngilis dilindəki *to carry coals to Newcastle* frazeologizmi də identik mədəni informasiyaya malikdir. Məlumdur ki, İngiltərədə Nyukasl ərazisi kömür mədənləri ilə zəngindir və oraya öz kömürü ilə getmək mənasız işlə məşğul olmaq kimi qiymətləndirilir.

İngilis dilindəki *come Yorkshire over somebody* (kimisə aldatmaq) frazeologizmində Yokşir sakinlərinin hiyləgərliyi əks olunmuşdur. Azərbaycan dilində buna bənzər mənzərəni şəkililərin hazırcavab və zarafatçı olmasını bildirən frazeolərdə görmək olar. Maraqlı mənzərə ingilis dilindəki *Jack and Jill* (ayrılmaz cütlük, sevgililər) frazeologizmində müşahidə olunur. Azərbaycan dilində onun ekvivalenti kimi *Leyli və Məcnun olmaq* frazeologizmini göstərmək olar. Oxşar mənzərəni ingilis dilindəki xüsusi adın ümumi ad kimi işləndiyi *to be a Scrooge* (xəsis olmaq) frazeologizmində də görmək olar. Skruc Ç. Dikkensin romanının qəhrəmanıdır. Analoji vəziyyət M.F. Axundovun “Hacı Qara” komediyasında da təsvir olunmuşdur. Bu gün Azərbaycan dilində *Hacı Qaralıq etmək* “xəsislik etmək” mənasında işlənir.

İngilis və Azərbaycan dillərindəki bir neçə başqa frazeoloji vahidi də müqayisə edək: *to play with fire* – *odla oynamaq*, *to burn bridges* – *körpüləri yandırmaq*, *there is no smoke without fire* – *od olmayan yerdən tüstü çıxmaz*, *a cat and dog life* – *it ilə pişik kimi yaşamaq* və s. Göründüyü kimi, bu frazeoloji vahidlər də oxşar mənalar ifadə edir.

Məlumdur ki, frazeologizmlərin bir dildən digərinə tərcüməsində müəyyən çətinliklər ortaya çıxır, lakin müxtəlif dillərdə qarşılığı olan frazeoloji vahidlər də az deyildir. Frazeologizmlərin tərkibinə daxil olan atalar sözləri, zərbi-məsəllər və idiomlar xalqın mental dünyasını dərk etmək üçün qiymətli mənbədir. Məsələn, ingilis dilindəki *Bad news has wings* atalar sözü Azərbaycan dilinə *Bəd xəbər tez yayılır* kimi, tərcümə edilir. İngilis dilindəki *He laughs best who laughs last* atalar sözü Azərbaycan dilində *Söz axırda güləndir* kimi verilə bilər. İngilis dilindəki *Health is better than wealth* atalar sözü Azərbaycan dilində *Sağlam bədəndə sağlam ruh olar* kimi verilə bilər.

Atalar sözləri və zərbi-məsəllər qısa, lakin dolğun mənaya malik olurlar. Məsələn, ingilis dilində *Fish begins to stink at the head* Azərbaycan dilində *Balıq başından iyələnər*, *Reap as one has sown* Azərbaycan dilində *Nə əkərsən, onu da*

biçərsən və ya Nə tökərsən aşına, o da çıxar qaşığına kimi verilə bilər. Göründüyü kimi bu frazeoloji vahidlərdə hər iki dil üçün ümumi cəhət onların leksik-semantik uyğunluğudur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Арнольд И.В. Стилистика английского языка. Учебное пособие. М.: Просвещение, 1990.
2. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры. М.: Прогресс, 1985.
3. Добровольский Д.О. Национально-культурная специфика во фразеологии // Вопросы языкознания. 1997, № 6, с.35-43.
4. Кунин А. В. Фразеология современного английского языка. М., 1972.
5. Лакофф Дж., М.Джонсон. Метафоры, которыми мы живем. М.: Едиториал УРСС, 2004.
6. Павиленис Р.И. Проблема смысла: современный логико-философский анализ языка. М.: Мысль, 1983.
7. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М., 1996.
8. Maalej Z. Metaphor, Cognition and Culture. Manouba/Tunis, 2005.
9. Мəммədov А., Мəммədov М. Diskurs tədqiqi. Dərs vəsaiti. Bakı, 2013.

Summary

Lala Asadova

The Place of Phraseologisms in the Language Picture of the World and Their Metaphorization

The article deals with the study of the role of phraseologisms in the language picture of the world and their metaphorization. It is noted that the phrasemes include in the pace of development of language, valuable information about language speakers' history, culture, and also mind, and that the researching phrasemes is directly connected with the study of the mutual relationship and influence of language and thought. The metaphorization and the mutual relationship of phraseologisms are investigated in the article as phrasemes are metaphoric by nature.

Резюме

Лала Асадова

Место фразеологизмов в языковой картине мира и их метафоризация

Данная статья посвящена исследованию роли фразеологизмов в создании языковой картины мира и их метафоризации. В ней подчеркивается, что фразеологизмы хранят в себе бесценную информацию о ходе развития языка, об истории, культуре народа, на нем говорящего, а также об особенностях мышления его носителей, и что изучение фразеологизмов непременно связано с обращением к проблеме взаимосвязи и взаимовлияния языка и мышления. В статье также рассматриваются взаимосвязи метафоризации и фразеологизмов, так как фраземы по природе метафоричны.

Rəyçilər: fil.f.d., dos.A.Cəfərov, fil.f.d.C.Babayev.

Гюльмар Исрафилова
АУЯ

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ

Ключевые слова: *когнитивная лингвистика, концепт, языковая картина мира, антропоцентризм.*

Açar sözlər: *koqnitiv dilçilik, konsept, dil səhnəsi, antroposentrizm.*

Key words: *cognitive linguistics, concept, language picture of the world, anthropocentrism.*

Характерной чертой развития мировой лингвистической мысли второй половины XX – начала XXI века по праву можно считать заметное усиление лингвокогнитивных исследований. С уверенностью можно сказать, что в этот период в языкознании сложилось новое направление, новая “парадигма научного знания” – когнитивная лингвистика, философской базой которой, в свою очередь, признается более широкая теоретическая платформа, а именно антропоцентрическая парадигма научных знаний.

Становление когнитивной лингвистики, ее выход на передовые позиции современной лингвистической мысли нельзя воспринимать как дань некоторой научной моде. Такая оценка была бы совершенно некорректной. Формирование когнитивной лингвистики, как отмечается многими когнитивистами (уже сложилось такое обозначение), оказалось закономерной ответной реакцией на очевидный кризис теоретических направлений в языкознании начала второй половины XX века (структурализм, генеративная лингвистика, семантико-структурное направление и отчасти сопоставительно-типологическая школа). Особое влияние на становление лингво-когнитивной теории оказало закономерное развитие в рамках когнитивной науки целого комплекса частных наук – когнитивной психологии, логического анализа языка-речи, общефилософской теории когниции, когнитивной антропологии, теории искусственного интеллекта, даже когнитивного литературоведения.

Когнитивная лингвистика – это направление в языкознании, которое исследует проблемы соотношения языка и сознания, роль языка в концептуализации и категоризации мира, в познавательных процессах и обобщении человеческого опыта, связь отдельных когнитивных способностей человека с языком и формы их взаимодействия. Подобное противопоставление когнитивной лингвистики отмеченным выше научным направлениям объективно сближает ее с частными науками названного комплекса: антропоцентризм не был сущностным свойством – конститутивным признаком ни структурализма, ни генеративной лингвистики, ни других научных направлений из этого исторического ряда. Как известно из истории лингвистических учений, философией структурализма было изучение языка как имманентной сущности, т.е. изучение языковой системы “в самой себе и для себя”. Человек –

говорящий субъект был “исключен из континуума” объектов анализа, само объективное наличие говорящего – познающего субъекта, его ментальный мир в манифестации языка и речи во внимание не принимался. Считалось, что это – область психолингвистики, не имеющей отношения к языку как к системе знаков. Следующим этапом развития проблемы соотношения языка и мышления стала психолингвистика, в рамках которой изучались процессы порождения и восприятия речи, процессы изучения языка как системы знаков, хранящейся в сознании человека, соотношение системы языка и ее использования, функционирования.

Более мягкую позицию в этом смысле занимала так называемая генеративная лингвистика (порождающая грамматика). Представленная Н.Хомским теоретическая модель призвана была для максимально обобщенного представления строя (архитектоники) языка, существующего в сознании человека, т.е. в языковой способности, и строгих правил употребления языка. Это последнее называлось языковой компетенцией. Следовательно, главным аргументом особенности генеративной грамматики было достаточно объективное соотношение “языковой способности” и “речевой компетенции”, которое верифицировалось методами подстановки и трансформации, преобразования в другую единицу по определенным заданным правилам. Так или иначе генеративная грамматика при всех своих положительных, “прорывных” чертах игнорировала в определенной мере “психологическую реальность” речепроизводства и тем самым игнорировала фактор ментального мира, познающего мир через язык человека.

Особенной “человекоцентричностью” (антропоцентричностью) не отличались ни логико-грамматическое направление в языкознании (в лоне которого сложилось современное семантико-структурное языкознание с последующим отпочкованием от нее функциональной грамматики), ни теория сопоставительно-типологического изучения языков. Когнитивная наука объединила все дисциплины, связанные с изучением человеческого мозга и его работой по нескольким направлениям – логическому, нейрофизиологическому, лингвистическому и психологическому.

Когнитивный подход антропоцентричен по своей сути, поскольку позволяет описывать семантику языковых единиц с точки зрения всей суммы знаний, полученных в ходе познавательной деятельности человека, включая и знание функционального использования объекта, и его место в ряду окружающих индивида объектах. В основе когнитивного подхода лежит выявление всех типов знаний, которые заложены в структуре отдельных лексем и их блоков и используются в коммуникативной деятельности.

В задачи когнитивной науки входит и “описание и изучение систем представления знаний и процессов обработки и переработки информации, и, одновременно, исследование общих принципов организации когнитивных способностей человека в единый ментальный механизм, и установление их взаимосвязи и взаимодействия” [9].

Материалом лингвокогнитивного анализа является язык, а цели такого исследования в разных конкретных школах когнитивной лингвистики могут

различаться от углубленного исследования языка с помощью когнитивного категориально-терминологического аппарата до конкретного моделирования содержания и структуры отдельных концептов как единиц национального сознания (концептосферы). Таким образом, когнитивная лингвистика, как самостоятельная область современной лингвистической науки, выделилась из когнитивной науки. Конечной задачей когнитивной лингвистики, как и когнитивной науки в целом, является “получение данных о деятельности разума” [9]. При этом отличие когнитивной лингвистики от других когнитивных наук заключается именно в ее материале, так как она исследует сознание на материале языка (другие когнитивные науки исследуют сознание на своем материале), а также в ее методах, так как она исследует когнитивные процессы, она делает выводы о типах ментальных репрезентаций в сознании человека на основе применения к языку имеющихся в распоряжении лингвистики собственно лингвистических методов анализа с последующей когнитивной интерпретацией результатов исследования. Следовательно, когнитивная лингвистика, так же, как и другие когнитивные науки, возникла не на пустом месте. У нее своя лингво-психологическая основа и своя концептуальная база. Как и у всякой научной теории у нее свой предмет, свой объект и свои принципы анализа языко-речевого материала, о которых речь пойдет ниже.

Однако всего того, чем уже вооружена когнитивная теория языка, недостаточно для заключения об окончательном формировании когнитивной лингвистики по всем параметрам. Несмотря на интенсивные разработки тех или иных вопросов когнитивной лингвистики, общих проблем когнитивной лингвистики вообще, несмотря на факты создания научных центров по изучению отдельных лингвокогнитивных теорий как в России, так и за рубежом, на серьезные периодические издания, как журнал “Когнитивная лингвистика” (Дуйсбург, Германия), журнал Российской ассоциации лингвистов-когнитологов “Вопросы когнитивной лингвистики” (издается с 2003 года), исследовательский проект “Язык и знания. Когнитивные исследования” под руководством акад. Ю.С. Степанова, на факты формирования на поприще этой теории уже различных школ и направлений, таких, как “когнитивно-дискурсивная теория” (под руководством Е.С. Кубряковой), семантико-когнитивный анализ языка, иначе когнитивная семасиология и лингвоконцептология [16], “когнитивная семантика”, разрабатываемая различными учеными на базе Тамбовского университета, – когнитивная лингвистика все еще испытывает этап становления, более или менее окончательного определения контуров категориальных понятий и параметров. Когнитивная лингвистика в настоящее время активно развивается в разных странах и научных обществах, вследствие этого возникают определенные различия в подходах, категориальном и терминологическом аппарате, понимании основных задач когнитивной лингвистики и используемых методах. Усиление и бурное развитие когнитивной лингвистической теории явно обнаруживается также в том, что лингвокогнитивные проблемы становятся конкретным предметом коллективных монографических работ [14], отдельных секционных заседаний

практически всех международных лингвистических симпозиумов и конференций: для убедительности достаточно посмотреть материалы международных симпозиумов МАПРЯЛ (Международной ассоциации преподавателей языка и литературы) за последние 20 лет. Исследованием вопросов когнитивной лингвистики занимаются достаточно известные зарубежные ученые, такие, как Р.Лангаккер (его “Foundations of Cognitive grammar” считается конституцией лингвокогнитологии), Р.Дирвен, Ч.Филлмор, Р.Джекендофф, Дж.Лакофф, Р.Гиббс, А.Вежбицкая и другие, чьи основополагающие работы уже переведены на русский язык.

Своими серьезными исследованиями в области лингвокогнитологии известны многие российские ученые – Ю.С.Степанов, Е.С.Кубрякова, В.Н.Телия, В.З.Демьянков, В.И.Карасик, Н.Ф.Алефиренко, З.Д.Попова, И.А.Стернин, А.В.Рудакова, В.В.Красных и другие. Из азербайджанских ученых К.М.Абдуллаев, А.А.Абдуллаев, Ф. Я. Вейсалли, А.Я.Мамедов и др. адекватно разделяют общие теоретические платформы относительно концептуальных основ лингвокогнитивной теории. И, казалось бы, нет особых причин для расхождения взглядов, если для хотя бы большинства лингвистов когнитологов общим местом являются положения о том, что когнитивная лингвистика – это а) порождение антропоцентрической парадигмы, б) для языкознания конца XX и начала XXI веков принципиально характерно вторжение в область обозначенной научной парадигмы, в) целью лингвокогнитологии (когнитивной лингвистики) является изучение внутреннего (ментального) мира говорящего-познающего субъекта (т.е. человека – элемента социума), и системы ценностей, т.е. “тот мир, который человек осваивает, и те механизмы, с помощью которых он это делает”, г) направление в теоретической лингвистике, которая своими корнями восходит к фундаментальным идеям Вильгельма фон Гумбольдта, основоположника теоретического языкознания, который своими трудами отверг характерную для его времени (XVII-XVIII в.в.) механистически-универсалистскую концепцию языка, рассматривая язык не как средство общения (эргон), а как непрерывающуюся творческую деятельность (энергея), как форма и способ существования самого человека, говорящего субъекта, и многие другие идеи и теоретические позиции, составляющие общетеоретическую платформу когнитивной теории языка.

Вместе с тем следует непременно отметить и тот факт, что когнитивная лингвистика испытывает состояние бурлящего потока, который, как правило, особой прозрачностью и ясностью не отличается. Неясным остается целый ряд проблем и частных вопросов, окончательное уяснение которых стоит на повестке дня и во многом определяет степень актуальности нашего исследования. Прежде всего это – определение соотношения так называемой когнитивной науки в целом и когнитивного языковедения в частности. Здесь существуют различные точки зрения как дифференцирующие когнитивную науку (как некую систему общих принципов, “управляющих ментальными процессами в человеческом мозгу”) и когнитивную лингвистику (как систему репрезентации познавательных возможностей человека и обработки

информации, полученных им различными способами), так и ставящие знак равенства между этими научными теориями с учетом их родо-видовой соотношенности. Решение данного принципиального вопроса поможет в достаточной мере в деле установления природы тех грамматических и неграмматических категорий, аргументированная квалификация которых столь важна для определения контуров когнитивной лингвистики, и ее места в общей системе ряда когнитивных наук – психологии, антропологии, искусственного интеллекта, философии и т.п. Сказанное получает подтверждение и с точки зрения современных теорий, связанных с разработками в сфере искусственного интеллекта и представляющих идею о том, что главной задачей теоретической лингвистики является квалификация “механизма обработки естественного языка и построение модели его понимания”. И если основу такого моделирования составляют различные типы знания, то “лингвистика уже не обладает монополией на построение общей модели языка, ее создание возможно только в рамках всей когнитивной науки” [14]. Следовательно, при таком понимании определение статуса когнитивной лингвистики ставится в зависимость от системы всех когнитивных наук, так или иначе занимающихся моделированием познания человеком внеязыковой и языковой картин мира.

Таким образом, судя по имеющимся разработкам в этой области, данная проблема потребует еще много усилий для более или менее окончательного решения: разрубить этот гордиев узел общей теории когнитивности, как нам представляется, на сегодняшнем этапе постановки вопроса весьма проблематично не столько по причине недоработок в самой общей теории, объединяющей целый ряд наук, сколько невыясненностью некоторых частных вопросов самой когнитивной лингвистики и общей теории антропоцентричности в преломлении последней к лингвокогнитивному описанию языка. Остаются открытыми вопросы, без решения которых конкретный облик, официальный статус когнитивной лингвистики как самостоятельной научной дисциплины останется весьма туманной: одни когнитивисты считают эту область языкознания “филиалом когнитивной психологии”, связывая языковую когнитивность с актом интерпретации (В.З.Демьянков), другие видят в лице когнитивной науки “скорее новую исследовательскую программу”, проект, чем отдельную самостоятельную отрасль науки [13], третьи заявляют о том, что когнитивной лингвистики не существует вообще, поскольку настоящая лингвистика не может быть когнитивной. Подобное состояние подтверждает традиционную картину, связанную с определенным этапом развития всякой молодой науки, каковой является лингвокогнитивная теория языка.

Ряд исследователей считают, что в основе лингвокогнитивного описания и формирования когнитивной лингвистики как отдельной лингвистической науки лежат идеи В. Фон Гумбольдта, чья теория антропоцентризма языка утверждает человека (говорящего-познающего субъекта) центральным элементом процесса лингво-психологического осмысления действительности; антропоцентризм выдвигается как философия “человека в языке

и языка в человеке”. Однако идеи В.Гумбольдта зачастую искусственно при-вязываются к различным проблемам формирования когнитивной лингвистики, к ее частным объектам, хотя ни в одном из своих трудов В.Гумбольдт не использует ни обозначения когниция (когнитивный), ни тем более термины “концепт”, “концептосфера” и т.п. Видимо, идея антропоцентризма оказалась просто добротным материалом для описания механизма когнитивной модели языка. Концепция В.Гумбольдта заложила основы, на наш взгляд, общей когнитивной науки в рамках достаточно глубоких (для своего времени) категорий “внутренняя форма языка”, “народный дух”, “язык как духовная непрерывная деятельность (энергея)”, “язык как средство образования мыслей” и т.п., благодаря чему в лингвистике XIX века формировалось психологическое направление. Все это, конечно, бесспорная научная реальность, не дающая, однако, право на вольную трактовку некоторых основополагающих категорий концепции В.Гумбольдта, которые (категории) “осмысляются” в вырванном из общего контекста антропоцентрической теории. Следовательно, вопрос о том, насколько творчески повлияла концепция В.Гумбольдта на начальные этапы становления конкретно когнитивной лингвистики, а также вопрос о том, насколько ментальные основы понимания и порождения речи обусловлены определяющими (конститутивными) свойствами антропоцентрической теории В.Гумбольдта, остаются выясненными не до конца.

Человек – активный носитель когниции, выступающий в двойной роли: как рассматривающая, познающая сторона, и как центр перспективы. П.Тейяр де Шарден в этой связи писал: “Объект и субъект переплетаются и взаимопреобразуются в акте познания. Волей-неволей человек опять приходит к самому себе и во всем, что он видит, рассматривает самого себя. Вот кабала, которая, однако, тут же компенсируется некоторым и единственным в своем роде величием. То, что наблюдатель, куда бы он ни шел, переносит с собой центр проходимой им местности, – это довольно банальное и, можно сказать, независимое от него явление. Но что происходит с прогуливающимся человеком, если он случайно попадает в естественно выгодную точку (пересечение дорог или долин), откуда не только взгляды, но и сами вещи расходятся в разные стороны? Тогда субъективная точка зрения совпадает с объективным расположением вещей, и восприятие обретает всю свою полноту. Местность расшифровывается и озаряется [17].

Центр перспективы – человек – одновременно центр конструирования универсума. С самого начала своего существования человек представляет зрелище для самого себя. Фактически он уже десятки веков смотрит лишь на себя. Однако он едва лишь начинает обретать научный взгляд на свое значение в физике мира” [17, 37-38].

В лингвокогнитивных исследованиях, как видно из существующей литературы, в качестве объекта в основном рассматриваются языковые единицы “свободного” фонда – слова-лексемы, свободные сочетания лексем, свободные предложенческие конструкции различного (простых, сложных, многокомпонентных) строения, хотя даже не искушенному в этих делах чи-

тателю ясно, что отмеченные единицы особой когнитивной силы и заряженности не имеют. Они представляют, как правило, универсальный для большинства языков модели – лексические и синтаксические. Следовательно, полученные при анализе и описании когнитивных характеристик вышеотмеченных единиц данные ни в коей мере нельзя считать универсально-унифицированными в смысле применения этих показателей к единицам из сферы устойчиво воспроизводящихся структур, т.е. к различным структурам устойчивых словесных комплексов – устойчивых метафорических единиц, различного строения так называемых крылатых выражений, фразеологических единиц, паремиологических (половицы, поговорки, общеизвестные афористические конструкции, присловия, приметы и т.п.) единиц, хотя очень часто наблюдается недифференцированное исследовательское отношение и фронтальное описание единиц самих устойчивых словесных комплексов; нетрудно догадаться о том, что когнитивная база, да и когнитивная семантическая структура устойчивой метафоры и некоей конструкции добро или зло желания не могут быть идентичными по той простой причине, что метафора, например, как форма мышления имеет образное (лингвокреативное) основание, а добро/зложелания исключительно перформативное основание, половицы структурированы как концептуально-символические обозначения типических ситуаций, а поговорки заряжены как сиюминутные ситуативные экспрессивные сигналы-ответы на некоторый раздражитель и т.д. Без строгого учета сказанного практически невозможно системное лингвокогнитивное описание ни свободных языковых единиц различных уровней, ни тем более устойчивых словесных комплексов. Это – одна из фундаментальных задач современной когнитологии в целом, и когнитивной лингвистики в частности.

Вышеотмеченное состояние в определенной степени касается и вопроса о том, какая языковая единица – слово (лексема) или предложение (высказывание) – должна быть поставлена на центральную позицию когнитивно-лингвистического анализа. В последнее время этот вопрос осложняется вовлечением в сферу когнитивного (особенно лингвокогнитивного) анализа текста (дискурса). Однако ни одна из обозначенных единиц языковой системы не провозглашена базовой, исходной единицей когнитивного описания. Так, например, исследователи в области лингво-культурологического направления когнитивистики (Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров) предпочитают в основном лексический материал, сторонники когнитивной семасиологии (И.А.Стернин, З.Д.Попова) разрабатывают смешанное поле единиц с тем, чтобы адекватно решить проблему определения концепта а) на уровне слова, т.е. номинативного поля, б) фразеологических единиц (с целью построения фразеологического поля ключевого слова); в) паремиологических единиц (для построения паремиологического поля концепта); сторонники дискурсивно-когнитивной методики (Е.С.Кубрякова, В.З.Демьянков и др.) исходят из постулата об использовании языка во всем объеме его свойств и функций, его строение и функционирование. Стало быть, проблема центральной единицы лингвокогнитивного анализа становится проблемой соотношения подсистем (поднаук) в

пределах самой когнитивной лингвистики, различных теоретических направлений внутри нее. Между тем вся значимость определения этой единицы заключается в следующем. Если речь идет о системе координат по познанию (осознанию, осмыслению) языковой или внеязыковой картины мира познающим субъектом (чем и в принципе занимается когнитивная лингвистика), то вряд ли логично обращение к примитивным словам-лексемам, к семантической структуре их отдельных значений, которые когнитивно весьма слабо заряжены (за исключением, конечно, прецедентных имен-лексем) и отражают связь языка с мышлением весьма условно – на фоне абстракции, в результате которой получаем логико-семасиологическую единицу – понятие. Более того, во-первых, когнитивная характеристика всякого слова-лексем, как правило, представляется в контексте предложения-высказывания, которое и определяет семантическую специфику слова в конкретном “окружении”. Это означает, что в словарном своем воплощении слово не может представлять концепт самостоятельно. Во-вторых, существует в языке масса конструкций так называемых “малых жанров”, которые обнаруживают абсолютную эквивалентность со словом-лексемой (загадки, присловья, особые формы фразеологизмов и т.п.), концептообразующий потенциал которых зачастую во внимание не принимается, и вопрос этот пока не получил своего должного когнитивного освещения и характер представляемой в них языковой картины не определен должным образом. При таком раскладе природа категории “концепт” становится достаточно неопределенной, его отношение к языковым единицам более высокого, чем слово, ранга оказывается неясным; существующие типологии концепта основаны на разнородных критериях и не отличаются совершенством, в силу чего вопрос о типологии концептов (центрального объекта когнитивной лингвистики) остается “актуальным для методики лингвокогнитивного исследования, поскольку разные типы концептов требуют различающихся методик анализа и описания” [16, 120-121].

Одной из центральных категорий антропоцентрической концепции языка и когнитивной лингвистики в целом является понятие внутренней формы языка (или тех или иных языковых единиц) как специфического источника информации о строении, структуре концепта. Вопрос об обязательности или периферийности (вспомогательности) выявления внутренней формы языковой единицы при когнитивном анализе остается предметом теоретических дискуссий, хотя сам основоположник антропоцентрической концепции языка В.Гумбольдт и его последователи (Х.Штейнталь, А.А.Потебня и др.) придавали категории внутренней формы достаточно серьезное значение. В обсуждении языковой реальности внутренней формы слова наблюдаются расхождения по трем направлениям. Первое – некоторая идеализация этого аспекта значения языковой единицы, исходя из связи внутренней формы с заложенным в этой единице народным духом, объединяющим данную языковую единицу в глазах всего социума в определенной смысловой почве. Такое понимание мы встречаем у А.А.Потебни. Второе – определение внутренней формы слова, исходя из арсенала его языко-речевых, когнитивных функций, позволяющих объединить вокруг внутренней формы весь

комплекс признаков семантической и этимологической структуры слова. Третье – методика определения внутренней формы слова в единстве “семантической и структурной соотнесенности состава слова с другими морфемами” в целях выявления мотивировочного признака, лежащего в основе номинации. Наличие подобного разнобоя в толковании одного из центральных категорий когнитивной лингвистики нельзя, видимо, считать приемлемым. Причина подобного положения, на наш взгляд, кроется в недифференцированном отношении к языковым единицам различного строения и уровня, различной степени семантической абстракции и семантико-синтаксической связанности. Методика определения внутренней формы слова-лексемы, естественно, не обладает силы фронтальной трактовки данной категории относительно всех других языковых структур (как свободных, так и фразеологизованных). Логика наших рассуждений в данном случае такова, что внутренняя форма языковых единиц, представляющих различные формы мышления (языковая метафора, фразеологическая единица, единицы малого синтаксиса, анекдоты, загадки, прибаутки и т.п. и отдельное словарное слово), не может быть определена на основе единого критерия и единой процедуры анализа.

Кроме того, укажем на наличие достаточно большого числа работ, которые объединяют фактическое отождествление понятий *концепт* и *значение слова*: традиционный анализ семантики слова называется при этом анализом концепта, а семантические исследования – когнитивными. Так, например, В.Я.Мыркин свою очень интересную и информативную статью о видах значения слова начинает такой фразой: “Концепт, закрепленный за определенным словом, является (лексическим) значением слова” [12, 102]. Работы такой ориентации в последнее время, по нашим наблюдениям, несколько пошли на убыль, но их поток еще не иссяк.

Подобное отождествление представляется нам неплодотворным, оно просто отражает тенденцию к модному использованию терминов *концепт*, *когнитивный*, о чем мы уже не раз писали [16, 53-54]. Существование таких работ лишний раз объясняет необходимость системного изложения постулатов когнитивной лингвистики с четким определением ее категорий и установлением однозначных отношений с категориями традиционной семиологии.

Особый интерес в плане определения их концептного содержания и внутренней формы представляют несистемные (окказиональные) формы не только отдельных лексем или словоформ, но и окказионально-перифрастические конструкции, а также синтаксические маргиналии, которые в последние десятилетия получили более чем широкое применение в публицистике как русского, английского, так и азербайджанского языков (особенно в литературе постмодернистского толка), т.е. те несистемные образования, которые уже вошли в нашу языковую жизнь, которые по-своему “позволяют доступ к ненаблюдаемому когнитивному миру человека” [9]. Лингвокогнитивный анализ подобных единиц интересен и актуален не только с позиций их дериватологических механизмов – они структурируются лишь на базе су-

ществующих, исходных единиц, не имея самостоятельной языковой реальности – но и особенно с точки зрения того, что они оригинально расчленяют мир (картину мира), создавая некий оригинально-неповторимый сценарий, нехарактерный для генетически исходной конструкции, породившей эти “языковые метаморфозы” по принципу и требованиям языковой игры или реализации прецедентных текстов – реминисценций.

Вместе с тем следует непременно отметить и тот факт, что когнитивная лингвистика испытывает состояние бурлящего потока, который, как правило, особой прозрачностью и ясностью не отличается. Неясным (или не до конца выясненным) остается целый ряд проблем и частных вопросов, окончательное уяснение которых стоит на повестке дня и во многом определяет степень актуальности нашего исследования.

Среди нерешенных вопросов становления когнитивной лингвистики можно назвать еще целый ряд (кроме вышеотмеченных принципиальных) дискуссионных проблем, связанных с теми или иными аспектами. А это – задача перспективы нашего исследования.

Использованная литература

1. Abdullayev Ə. Mətn, məna və anlama (kommunikativ-koqnitiv təhlil). Filol. elm. dokt....dis. Bakı, 2001.
2. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin problemləri. Bakı, 1999.
3. Abdullayev K.M., Məmmədov A.Y., Musayev M.M., Üstünova K., Novruzova N.S., Hüseynov Ş.Q., Rzayeva G.N., Hacıyeva K.B., Ziyadova L.V., Fətəliyeva S.Q., Nağıyeva G.Q., Məhərrəмова G.A., Zeynalova Ş.T., Səlimova F.Q., Məhərrəмова V.H. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Dərs vəsaiti. Bakı, Bakı Slavyan Universiteti, 2012.
4. Veysəlli F. Diskurs təhlilinə giriş. Bakı. 2010.
5. Витгенштейн Л. Философские работы. Часть 1. М.: Гнозис, 1994.
6. Ворожбитова А.А. Лингвориторическая парадигма: теоретические и прикладные аспекты. Сочи, 2000.
7. Васильев Л.М. Общий взгляд на лингвистику века // Филологические записки. Вестник литературоведения и языкознания. Вып. 11. Воронеж, 1998, 167-174.
8. Кубрякова Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука // Вопросы языкознания. 1994, № 4, с. 34-47.
9. Кубрякова Е.С., Демянков В.З., Панкрац Ю.Г, Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. М., Изд. Московского государственного университета, 1996.
10. Маслова В.А. Лингвокультурология. М.: Академия, 2001.
11. Михалев А.Б. Слои языковой картины мира // Тезисы Международной научной конференции “Язык и культура”, 14-17 сентября 2001 г. М., 2001.
12. Мыркин В.Я. Введение в языкознание. Архангельск, Поморский университет, 2005.
13. Норман Б. Когнитивный синтаксис русского языка М.: Флинта, 2014.
14. Петров В.В. Вступительная статья к сборнику “Новое в зарубежной лингвистике”. Вып. XVIII: Логический анализ естественного языка. М., 1986.
15. Петров В.В. Д.Фодор: замечания о когнитивном мышлении // Концептуализация и смысл. Новосибирск, 1988, с.188-196.
16. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. М.: Астрель, 2012.
17. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. М.: Наука, 1987.

Xülasə
Gülmar İsrailova
Koqnitiv linqvistikanın aktual məsələləri

Məqalədə koqnitiv dilçiliyin aktual məsələləri araşdırılır. Burada əsas diqqət müəyyən bir məsələnin aktuallıq dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsinin fərdi parametrlərdən deyil, dil mexanizmi və insan təfəkkürünün inkişafı prosesində dilin əksolunma parametrlərindən asılı ilmasına yönəldilir. Tədqiqatın başlıca məsələsi koqnitiv linqvistikanın konstitutiv vahidlərinin adlarının frazeoloji vahidlər və sərbəst söz birləşmələri sistemində təyin olunmasıdır.

Summary
Gulmar İsrailova
Actual problems of cognitive linguistics

This article discusses the actual problems of cognitive linguistics. Special attention is paid to the fact that determining the degree of actuality depends not on personal parameters but on the parameters of language reflection in the process of the language mechanism and the development of human mind. One of the main issues of this research is defining the names of compound units of cognitive linguistics in the system of phraseological units and free phrases.

Rəyçilər: fil.f.d.E.Fərəcova, ped.f.d.R.Hüseynova.

Amil Cəfərov
ADU

FRAZEOLOJİ İNTENSİFİKATORUN TƏDQIQİNDƏ ƏSASLANDIRMA NƏZƏRİYYƏSİ

Açar sözlər: *arqumentləşdirmə, antoqonist, pragmadialektik, diskurs.*

Key words: *argumentation, antogonist, pragmadialectic, discourse.*

Ключевые слова: *аргументация, антогонист, прагмадиалектический, дискурс.*

Müasir dövrdə frazeoloji intensivatorların əsaslandırılmasına aid ədəbiyyatlar da müxtəlif yanaşmalar göstərilir. Onları şərti olaraq fəlsəfi, ritorik və linqvistik yanaşmalar adlandırmaq olar. Aristotelə görə, əsaslandırmanın dildə forması birbaşa dinləyicidən asılıdır. Bu asılılıq əsaslandırmanın linqvistik əsasına söykənir. Mövcud fikirlər arasında F.van Eemeren və P.Qrootendortsun irəli sürdükləri pragmadialektik əsaslandırma nəzəriyyəsi xüsusi yer tutur. Bu nəzəriyyənin müəllifləri əsaslandırmanı (arqumentasiya) öz növbəsində diskursun xüsusi forması (*mode*) kimi öyrənilməli olan verbal kommunikasiyanın göstəricisi hesab edirlər. Burada istifadə edilən dil vasitələri fikirlər arasındakı fərqləri səciyyələndirir. Əsaslandırma nəzəriyyəsinin müəllifləri bu prosesdə dörd mərhələni fərqləndirirlər. Onlar öz növbəsində diskursun əsaslandırılmasının dörd mərhələsinə uyğun gəlir [3, 283].

Əsaslandırma (arqumentləşdirmə) konfrontasiya mərhələsində açılır. Burada nöqtəyi-nəzər və onun qəbul olunması arasında fikirlərin əkslik yaratması fikri təqdim olunur. Əsaslandırılmış diskursda irəli sürülmüş nöqtəyi-nəzər bir-birinin əksi olan iki müxtəlif fikrin razılaşmama mərhələsinə uyğun gəlir. Başlanğıc mərhələdə antoqonistlik və qeyri-antoqonistlik üzə çıxır, əsaslandırma prosesində onların məqsədi, vəzifələri müəyyənləşdirilir.

Nəhayət, arqumentləşdirmə prosesində həlledici məqam əsaslandırma mərhələsidir (*arqumentation stage*). Antoqonist olmayanlar öz nöqtəyi-nəzərini antoqonistlərin tənqidi hücumlarına qarşı qoyur. Diskursda bu mərhələ onunla səciyyələnir ki, bir tərəf özünün əks tərəfdə şübhələri dağıtmaq arqumentlərini gətirir, ikinci tərəf isə bu dəlillər qarşısında dayanır. Əsaslandırma yekunlaşdırma mərhələsi (*concluding stage*) ilə sona çatır. Burada qeyri-antoqonist antaqonistin gəldiyi tənqidi dəlillərindən uğurla müdafiə olunur. Arqumentləşdirilmiş diskursda hər iki tərəf fikir müxtəlifliyini aradan qaldırmaq üçün cəhdlər edib nəticə çıxarır və yekunlaşdırma mərhələsinə gəlib çıxır.

Biz A.A.Baranov və N.M.Sergeyevin tədqiqatlarına əsaslanaraq arqumentləşdirmənin koqnitiv paradigma çərçivəsində biliklərin kompleks verbal koqnitiv reallaşdırılması üsulunu müəyyənləşdiririk. Bu, öz növbəsində adresatın ontoloji statusunun dəyişikliyə uğramasına səbəb olur və bununla da biz onun real olaraq perspektivdə qərar qəbul olunması prosesinə təsir göstərməsini təyin edə bilirik. Fikrimizcə, arqumentləşdirmənin koqnitiv niyyəti (məqsədi) tezis və arqumentləri (dəlilləri) təqdim edən illokutiv nitq aktı vasitəsilə ötürülür.

C.Sörlün təsnifatında nitq aktının beş tipi göstərilir. Onlar arasında assertiv, kommissiv və direktiv nitq aktlarının daha mühüm rol oynadığı qeyd olunur.

Bunu nümunələrdə izləyək:

“*What sort of a chap, is he? Pale and fragile, I suppose...*” *Pale and fragile, my foot. He boxed three years for Oxford. He did? “And went through the opposition like a dose of salts”* (P.G.Wodehouse) “- Bil Beyli necə adamdır? Yəqin ki, rəngi qaçmış, səbatsız. Necə yəni solğun, səbatsız. Axı o, boksçudur. Üç il Oksfordun şərəfini qoruyub. - Nə danışsın? - Bəli, bəli, o, rəqibləri ilə hesabı çox asanlıqla və tez çürüdüdü”.

“*Give me my old company back” Jones said, and I'd go through the police station like a dose of salts till I found him* (Gr.Greene) “Cons bəyan etdi ki, mənim bölüyüm mənimlə olsaydı, qısa müddətdə bütün polis məntəqəsini ələk-vələk edib Xamintanı tapardım”.

Nitq aktı nəzəriyyəsi termini ilə ifadə etsək, nümunə gətirdiyimiz mətn parçasında üç nitq aktı, buna uyğun olaraq üç propozisiya və üç illokutiv qüvvə, özündə təsdiqlik ehtiva edən assertivlik mərhələsinə gəlir. Frazoloji kontekstin təhlili göstərir ki, burada nitq aktının heç biri ayrılıqda arqumentasiyada illokutiv qüvvəyə malik deyildir. Onların heç biri ayrılıqda perlokutiv effektiv inandırmaya nail olmağa istiqamətlənməmişdir. Hər halda gətirilmiş nitq aktı parçasının birinci hissəsini bütövlükdə arqumentasiyanın tezi kimi şərh etmək olar. Həmin nitq aktı özündə propozisional məzmunu (*He's a splendid young fellow* “O, gözəl oğlandır”), qalan iki nitq aktı isə ədalət naminə verilmiş təsdiq arqumentinin propozisiyasını göstərir: *Boxed three years for Oxford, went through the opposition like a dose of salts* “Üç il boksla Oksfordun şərəfini qoruyub. O, rəqibləri ilə çox asanlıqla və tez hesabı çürüdüdü”. Verilmiş üç nitq aktının birgə illokutiv qüvvəsi – arqumentasiyanın illokutiv qüvvəsi frazeoloji intensivator (Fİ) *like a dose of salts* “çox tez, cəld” vasitəsilə ifadə olunmuşdur. Eyni arqumentləşdirici ifadələri nümunə gətirdiyimiz ikinci parça haqqında da demək olar, yəni orada da *I'd go through the police station like a dose of salts till I found him* “Bölüyüm mənimlə olsaydı, qısa müddətdə (lap az vaxtda) bütün polis məntəqəsini ələk-vələk edib Xamintanı tapardım” deməklə *like a dose of salts* frazeoloji intensivatoru (Fİ) fikri daha dolğun edir və məsələnin mahiyyətini daha tez anlamağa kömək edir.

Arqumentləşdirici aktın hansı səciyyəvi xüsusiyyətləri olduğunu araşdıraq. Söyləm gələcəyə hesablanma, qiymətləndirmə mülahizəsi, yaxud mülahizə modal predikatla, daha doğrusu, münasib (qəbul oluna bilən) / qeyri-münasib (qəbul olunmayan) kimi qiymətləndirilə bilər. “Qəbul oluna bilən” terminindən istifadə edərək “doğruluq” termininin təsvir edilməsi arqumentasiyanın formal-məntiqi təsvirindən onun linqvistik və aksioloji təsvirinə atılmış çox mühüm bir addımdır. Hər halda subyektin arqumentləşdirmə məqsədi heç də həqiqi mühakimədən həqiqi nəticə çıxarmaq deyil, nöqtəyi-nəzərin qəbul edilə bilən olması üçün müvafiq arqument irəli sürməkdir. Həmsöhbətin nöqtəyi-nəzəri qəbul olunduğu halda kommunikasiyada iştirak edən ikinci tərəf onun ədalətli (doğru) olması ilə razılaşır. Beləliklə, “nöqtəyi-nəzəri qəbul edilə bilən etmək” tərəf-müqabili – opponenti inandırmaya deməkdir. Nöqtəyi-nəzərin arqumentlə dəstəklənməsi səbəbiyyət və tanımaq təbiətinə malik ola bilər. Nöqtəyi-nəzərdə təsdiqlənən əlamət, yaxud xa-

rakteristika arqument işarəsini təqdim edir: *This meat hasn't been cooked properly* “Bu ət tam bişməyib” (nöqtəyi-nəzər – mülahizə). *It's tough as old boots* (arqument) “Köhnə ayaqqabı dərisi kimi bərkdir” (hərfən: “camış ətini kimi bərk”) [4].

Başqa halda arqumentin qəbul edilə bilən olması mülahizəyə çevrilir və arqumentdə nöqtəyi-nəzərdə (mülahizədə) səbəb-nəticə əlaqələrinin mövcudluğu təsdiq olunur. Belə əlaqə iki istiqamətdə mümkündür: arqument mülahizənin səbəbini ifadə edə bilər. Məsələn:

My head was aching (tezis) *like mad* (arqument) (M.S.Maugham) “Başım ağrıyırdı – dəhşətli dərəcədə”.

Mother hates it if we're late (tezis). *The point is – that she clings like mad now to the day's routine – you know* (arqument). “Biz gecikəndə ana nifrət edir” (tezis). “Məsələ burasındadır ki, bu məsələ (gecikmə gündəmə sanki) birbaşa daxil olub”.

My heart was beating like mad. I could scarcely speak “Ürəyim dəhşətli dərəcədə döyünürdü. Mən güclə danışa bildim”.

Fikrimizcə, *like mad* ifadəsi işlədildiyi üç müxtəlif kontekstdə frazeoloji intensivatorun daha bir səciyyəvi xüsusiyyəti tərcümə zamanı üzə çıxdı. Burada tezis – arqument, mülahizə – arqument, tezis – nəticə qarşılaşması frazeoloji intensivatorun rolunu aydın göstərir.

Elizabeth. What do you do with yourself all the time? Teddie. Oh, one works like blazes (W.S.Maugham) “Elizabet. Siz vaxtınızı necə keçirirsiniz? Tedi. Dəyənmadan işləyirəm (Bütün varlığım ilə işləyirəm)” kontekstində işlədilmiş *like blaze* ifadəsi intensivator rolunu oynayır, lakin digər kontekstdə xeyli fərqli şəkildə tezis arqument kimi verilməklə yanaşı, mülahizənin (nöqtəyi-nəzərin) bəyənilməsi, qəbul edilməsi üçün arqument səhihlik, doğruluq funksiyasında işləyir:

You've got the wrong man (tezis). *They'll laugh at you like blazes over this in Scotland Yard* (arqument) “Siz yanlış izə düşmüşünüz (o adam cinayətkar deyildir). Skotland Yarıda hamı sizi dəhşətli dərəcədə ələ salacaqdır”. *İldırım sürətilə səhv adamı cinayətkar bilməniz xəbəri yayılacaq* (*Scotland Yard – Londonda baş polis idarəsi, xüsusi cinayət axtarışı üzrə*).

Nəzərdən keçirdiyimiz makronitq aktında arqumentasiya özünü təklildə göstərir, daha doğrusu, onu belə ifadə etmək olar: nöqtəyi-nəzəri (mülahizəni) dəstəkləmək üçün mütləq bir arqument irəli sürülür. Bununla yanaşı, həm də mülahizəni (nöqtəyi-nəzəri) dəstəkləmək, yaxud onun əksinə çıxmaq üçün arqumentin sayı arta bilər və onlar arasındakı əlaqə üsulları müxtəlif ola bilər. Linqvistik ədəbiyyatda bunlar çoxluq, tabesizlik, tabelilik strukturlu arqument hesab edilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Аристотель. Сочинения. В 4-х т. Т.2. М.: Мысль, 1978.
2. Eemeren van Ф. Аргументация, коммуникация и ошибки. Л.: Василевский остров, 1992.
3. Eemeren van F.H. Fundamentals of Argumentation theory. A Handbook of Historical Backgrounds and Contemporary Developments. Van F.H. van Eemeren, R.Grootendorst. New Jersey, 1996.
4. Longman Dictionary of English Idioms. London, 1979.
5. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs tədqiqi. Bakı, 2016.

6. Searle J. Speech acts. Cambridge, 1969.
7. Veysəlli F. Diskurs təhlilinə giriş. Bakı, 2016.
8. Баранов А.Н. Аргументация как языковой и когнитивный феномен // Речевые воздействия в сфере массовой коммуникации. М., 1990, с.40-52.

Summary

Amil Jafarov

Theory of Argumentation in Researching Phraseological Intensificator

In this article author tries to explain the phraseological intensificator, then with the help of context gives information on argumentation theory and on its usage. Besides it, the author reveals the function of phraseological intensificator in phraseological units within the context.

Резюме

Амил Джафаров

Теория обоснования в исследовании фразеологического интенсификатора

В этой статье сделана попытка объяснить суть фразеологических интенсификаторов, затем с помощью контекста дана информация о теории аргументации и ее использовании. Кроме того, автор, исходя из контекста, раскрывает функции фразеологических интенсификаторов во фразеологических единицах.

Rəyçi: prof. A.Hüseynov.

Təranə Cabbarlı
ADU

İNGİLİS DİLİNİN MİLLİ VARIANTLARININ TƏLƏFFÜZ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: *dialektlər, BBC tələffüzü, Yeni Zelandiya ingiliscəsi, Avstraliya ingiliscəsi.*

Key words: *dialects, BBC pronunciation, New Zealand English, Australian English.*

Ключевые слова: *диалекты, произношение ББС, новозеландский английский, австралийский английский.*

Məlum olduğu kimi, bu və ya digər yazılı dil həmin dildə danışanlar üçün ümumi olduğu halda, şifahi dildə fərqlər özünü göstərir. Cəmiyyətdə dilin iki maddi forması mövcuddur: yazılı, yaxud ədəbi dil, şifahi, yaxud insanların ünsiyyət qurduğu dil.

Yazılı, yaxud ədəbi dil formasından standart, norma kimi istifadə edilir. Şifahi dil isə ərazi, yaş, peşə və sənət, siyasi baxış, mədəni irs və s. amillərdən asılı olaraq dəyişir. Dialektlər şifahi danışmaq dilinin müxtəlif variantlarda tələffüzüdür. İnsanlar eyni qrammatik qaydaları və lüğətiləri öyrənirlər, ünsiyyət zamanı isə müxtəlif ləhcələrdə danışırlar. Ləhcə və dialektlər sosiolinqvisitik amillərlə bağlıdır, yəni onlara sosial qrupların yaşı, cinsi, sosial statusu, peşəsi, təhsili, yaşadığı ərazi və bu ərazilərə köçən immiqrantların təsiri böyükdür. Hətta standart, normativ dildə danışan təhsilli insanlar belə, sosial həyatın, yaxud doğulub boya-başa çatdıqları regionun ləhcəsinin təsiri altına düşürlər. Bu təsir özünü az, yaxud çox dərəcədə göstərə bilər [2, 4].

Ləhcə sırf tələffüz xüsusiyyətlərinə aid olan termindir. Dialekt isə dilin bütün xüsusiyyətlərinə aid olub, qrammatik qaydaları və lüğəti standart qaydalardan fərqlənən tələffüz normasıdır [2, 587].

Dialekt yalnız tələffüzcə bir-birindən fərqlənən sözlər deyil, həmçinin lüğəvi mənası, söz sırası, qrammatik qayda-qanunları ilə fərqlənən dil variantıdır. Ləhcə isə yalnız fərqli tələffüz xüsusiyyətidir [4, 3].

Dialektlər bir-birindən tələffüzə, lüğətə və qrammatik qaydalara görə fərqlənə bilər. Tələffüzcə fərqlənən dialektlərə nəzər saldıqda fonem sisteminin eyni, dəyişməz qaldığını görmək olar. Danışıqda eyni fonem müxtəlif variantlarda, allofonlar kimi təzahür edə bilər.

Ünsiyyət prosesində bəzən dialektlər orfoepik norma səviyyəsinə qalxır. Sözsüz, bu tələffüzü hamı qəbul edir və başa düşür. Tələffüz formasının qəbul edilməsi coğrafi, iqtisadi, hərbi və mədəni amillərlə bağlı olur. Bu baxımdan Britaniya ingiliscəsinin (BBC English) öyrətmə norması (teaching norm) olması heç də təəccüblü deyildir. Öyrətmə normasının seçilməsi standart tələffüz formaları ilə sərhədlənmir. Orfoepik normalara əməl etməklə tələffüzdə müxtəlif variantlardan istifadə edilə bilər. İngilis dili dialektlərin çoxluğu baxımından zəngin dildir. Bunun səbəbi Britaniya imperiyasının öz ərazisini genişləndirməsi və ABŞ-nin dün-

yada nüfuzunun artmasıdır. Britaniya və amerikan variantları dünyada ingilis dilinin ən geniş yayılmış variantlarıdır. Dünya əhalisinin ingilis dilini doğma dili kimi danışan 70%-i ABŞ-də yaşadığına görə bu dialekt (amerikan) dünyada dominantlıq qazanmışdır.

Məlumdur ki, ingilis dili XVII əsrə kimi İngiltərədə və cənub-qərbi Şotlandiyada əsas dil kimi istifadə olmuşdur. Daha sonralar o, Qərbi İngiltərədən Şimali Amerikaya yayılmışdır. XVIII-XIX əsrlərdə isə Avstraliya, Yeni Zelandiya və Cənubi Afrika ərazilərində yaşamış əhali də ingilis dilində ünsiyyət qurmağa başlamışdır [1, 252]. XX əsrin sonuna doğru amerikan ingiliscəsi yalnız ABŞ-də deyil, Kanada, Latin Amerikası, Bermud və başqa ərazilərdə də geniş yayılmışdır.

M.A.Sokolovanın da qeyd etdiyi kimi, ingilis dilçiləri P.Tradgil, J.Hanna və A.Hagiz ingilisdilli qrupları belə sistemləşdirmişlər: Britaniya ingiliscəsi, Uels ingiliscəsi, Avstraliya ingiliscəsi, Yeni Zelandiya ingiliscəsi; amerikandilli qruplara isə Birləşmiş Ştatlar ingiliscəsi, Kanada ingiliscəsi daxildir. Şotlandiya və İrlandiya ingiliscəsi bu iki qrup arasında orta q mövqə tutur, yəni hər ikisinin tələffüz xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir [1, 252].

Britaniya ingiliscəsi də öz növbəsində İngiltərə, Uels, Şotlandiya və Şimali İrlandiya variantlarına ayrılır. Bu variantların bir qrupda yer alması siyasi, coğrafi, psixoloji və mədəni amillərlə bağlıdır. Məlumatlara görə, İngiltərənin 25 dialekti bir qrupda, Şimali Amerikanın 48 dialekti isə digər bir qrupda birləşdirilmişdir. Avstraliya və Yeni Zelandiya dialektləri ingilis dilinin Avstraliya variantı, Yeni Zelandiyada danışılan ingilis dili, Bermud ingilis dialekti və Kanadada danışılan ingilis dili variantlarına bölünərək dörd qrupa ayrılmışdır [8].

İngilis dilinin ən geniş yayılmış üç dialekti mövcuddur: Cənubi ingilis tələffüzü (*Southern English Pronunciation*) – bunu qəbul olunmuş tələffüz norması (RP) adlandırırlar; Şimali ingilis tələffüzü (*Northern English Pronunciation*) və Standart Şotland tələffüzü (*Standard Scottish pronunciation*).

Cənubi ingilis dialekti daha çox işlənən və qəbul edilən variant olduğundan “BBC” teleradio şirkəti bu tələffüz formasını qəbul etmişdir.

Şimali ingilis dialektindən isə Birmingəm və Şotlandiya sərhədlərində olan ərazilərdə yaşayan əhali istifadə edir. Bu dialekt Cənubi ingilis dialektindən heç də kəskin fərqlənmir. Nəzərə çarpan fərqlər saitlərin tələffüzündədir. Bu dialektə, məsələn, *man* /mæn/ əvəzinə /man/, *glass* /glɑ:s/ əvəzinə /glæs/, *love* /lʌv/ əvəzinə /lov/ fələffüz olunur.

Şimali ingilis dialekti özündə XVI-XVII əsrlərdə Londonda istifadə olunmuş tipik ingilis dialektinin xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bu tələffüz forması XVIII əsrdə Amerikaya yayıldığından Amerikan ingilis dialekti onunla oxşardır.

Standart Şotland dialekti isə daha çox anqlo-sakson tayfalarının istifadə etdiyi ünsiyyət forması olmuşdur. Bu dialektin Cənubi ingilis dialektindən bir sıra fərqli tələffüz formaları vardır:

1. Kakuminal, novlu [r] əvəzinə, titrək, apikal-alveolyar /r/ variantı işlənir. Bundan başqa, /r/ fonemi sözsonu mövqələrdə də tələffüz olunur.

2. Tutqun /l/ variantının (dark /l/) bütün mövqələrdə işlənməsi qəbul olunmuş tələffüz normasından kənara çıxır. Sait fonemlərdən və /j/ səmindən əvvəl

yumşaq (soft) /l/, samitlərdən əvvəl və sözsonu mövqedə isə tutqun (dark) /l/ işlənməlidir.

3. Fonemlər sistemində mövcud olmayan dilarxası, frikativ /x/ səsinin işlənməsi normadan sapmadır. Dilortası, damaq /ç/ səsinin işlənməsi də yalnız Şotland dialektinə xasdır.

4. /æ/ fonemi əvəzinə /a/ (/aɪ/ diftonqunun ilk elementinin fonetik simvolu), /a:/ əvəzinə /æ/ fonemi işlənir.

5. Diftonqlar qısaldıqlaraq monofonqlarla əvəz olunur.

İngiltərədə aristokrat cəmiyyəti qəbul olunmuş tələffüz formasından (RP) istifadə edir. Bu forma ingilis dilinin bütün normalarını özündə cəmləşdirir. Uzun illər “ali təbəqə”nin dili hesab olunan *King’s English* bu gün öz dəyərini itirməkdədir. Yaşı, sosial statusu və siyasi dünyagörüşündən asılı olaraq insanlar bu normalara müxtəlif şəkildə yanaşırlar. Bu yanaşmalar belə fərqləndirilir:

1. Ənənəvi tələffüz forması (*the conservative RP form*) – yaşlı nəslin, müəyyən peşə və sosial qrupların istifadə etdiyi forma,

2. Ümumi tələffüz forması (*the general RP form*) – BBC-də istifadə olunan forma,

3. Ali tələffüz forması (*the advanced RP form*) – müəyyən professional dairələrin və gənc nəslin istifadə etdiyi forma [1, 255].

Qeyd olunduğu kimi, ingilis dilinin müxtəlif ərazilərdə müxtəlif dialektləri mövcuddur. Bu dialektlər bir-birindən kəskin fərqlənməsələr də, müəyyən məqamlarda onlarda bəzi fonemlərin tələffüzündə fərqlər müşahidə edilir.

Həmin dialektlər arasında Yeni Zelandiya və Avstraliya ingiliscəsi öz xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Onların fonem sistemindəki fərqləri müqayisə edək. Britaniya ingiliscəsində yuvaqarxası kakuminal /r/ səsi Yeni Zelandiya dialektində titrək /r/ ilə əvəz olunur (*rolled*). Məsələn: *scroggi* /skrogi/ ‘quru meyvə, çərəz’. Avstraliya variantında isə kakuminal /r/ öz statusunu qoruyub saxlayır.

Digər fərqli xüsusiyyətə /ŋ/ fonemi ilə başlayan sözlərdə rast gəlmək olar. Britaniya ingiliscəsində /ŋ/ fonemi yalnız sözün ortasında və sonunda işlənə bilər, lakin hecanın, yaxud sözün əvvəlində (*onset* mövqedə) işlənə bilməz. Yeni Zelandiya ingiliscəsində isə bu fonemlə başlayan sözlərə rast gəlmək olar: Məsələn: *ngawha* /ŋɑ:fɑ:/ ‘isti bulaq’, *Ngarara* /ŋarara/ ‘kərtənkələ növü’, *Ngaruawahia* /ŋarua:wɑ:hia/ (şəhər adı). Belə isimlər maori mənşəlidir. *Ngau*, *ngao* və s. prefiksli tayfa adları da bu qəbildəndir. Bu prefikslər yalnız maori tayfalarından olan insanlara verilən adlarda müşahidə olunur. Avstraliya variantında isə söz /ŋ/ fonemi ilə başlaya bilməz, ona görə də əcnəbi mənşəli belə sözlərin əvvəlinə protetik /ə/ səsi artırılır. Məsələn: *Nguni* /əŋ’guni/ (Cənubi Afrikada tayfa), *Ngorongoro* /əŋ’gɔ:rəŋgɔ:rou/ (Tanzaniyada vulkan krateri).

Sait monofonqlar və diftonqların müxtəlif mövqələrdə müxtəlif tələffüz variantları müşahidə edilir. Məsələn, Britaniya ingiliscəsində monofonq kimi işlənməyən /a/ fonemi (yalnız /aʊ, aɪ/ diftonqları şəkildə işlənir) burada açıq, yaxud qapalı hecada işlənə bilər: *Paekakariki* /paekɑ:kariki/ (şəhər adı), *paepae* /paepae/ ‘oturacaq, skamya’, *pekapeka* /pekapeka/ ‘yarasa’.

Britaniya ingiliscəsində sözün sonunda /a/ və /e/ fonemlərinin işlənməsi normadan sapmadır. /e/ fonemi yalnız vurğulu qapalı hecada işlənə bilər. Lakin /a/ və

/e/ fonemləri Yeni Zelandiya variantında sözlün sonu üçün normativdir. Məsələn, *pepe* /pepe/ ‘kəpənək’, *pake* /pa:ke:/ ‘plaş’ kimi sözlərdə Yeni Zelandiya variantının fonem sistemində mövcud olmayan uzun /e:/ fonemi müşahidə edilir.

/o/ foneminin işlənməsinə nəzər salaq. Britaniya variantında vurğulu qapalı hecada işlənən /ɒ/, açıq hecada işlənən /ɔ:/ fonemləri vardır. Yeni Zelandiya dialektində bu iki fonemdən başqa, /ɔ/ fonemi də işlənir. Bu fonem /ɔɪ/ diftonqunun birinci elementinin fonetik simvoludur. Məsələn: *pikopiko* /pikəpikə/ ‘kol-kos’, *pinatoro* /pinə:tərə/ ‘sahil bitkisi’, *monoao* /mənəə/ ‘sarmaşiq’, *ope* /əpe/ ‘qrup, dəstə’, *Otorohahga* /ətərəhaŋa/ (şəhər adı), *cotton* /kətn/ ‘pambiq’, *pause* /pə:z/ ‘fasilə’, *shore* /ʃə:/ ‘sahil’.

Eyni söz bu dialektlərdə bəzən fərqli mənalara malik olur. Məsələn, Britaniya ingiliscəsindəki *seagull* ‘qağayı’ sözü Yeni Zelandiya dialektində “sahildə işləyən fəhlə”, *rabbit* ‘dovşan’ Yeni Zelandiya və Avstraliya ləhcəsində “oğurlamaq” mənasında işlənir.

Avstraliya və Yeni Zelandiya dialektlərində həmçinin Britaniya ingiliscəsində olmayan söz və ifadələr vardır [5]. Məsələn: *rort* “hiylə, firıldaq”, *rouse* “əsəbiləşmək”, *rouseabout* “təcrübəsiz işçi”, *moe* “mürgüləmək”, *mu* “dama oyunu”, *pingers* “pul”, *pack it* “əsəbiləşmək”, *rough trot* “qara gün” *live on the smell of an oily rag* “hava, su ilə dolanmaq”, *on for young and old* “özbaşnalıq etmək”.

Gənclərin tələffüzü müəyyən qədər fərqlənir. Onların nitqində /æ/ fonemi /e/ ilə, /e/ fonemi /i/ ilə, /i/ fonemi isə /e/ ilə əvəz edilir [7]. Məsələn, *cat* /k/æt/ sözü /ket/ kimi, *head* /hed/ sözü /hid/ kimi, *yes* /jes/ sözü /jiis/ kimi, *die* /da/ sözü /dei/ kimi tələffüz olunur.

Deyilənləri belə ümumiləşdirmək olar. Yeni Zelandiya variantında saitlər daha öndə tələffüz olunur; uzun saitlər kəmiyyətcə qısaldılır; cingiltili samitin qarşısındakı sait nisbətən uzun tələffüz olunmalı olduğu halda, qısa tələffüz olunur. Cümlənin intonasiyasında da fərqlər nəzərə çarpır. Nəqli cümlə ritorik sual bildirən cümlə kimi qurulduğundan qalxan tonla bitir. Cümlə sonda “eh” işlədilməklə qalxan tonda tələffüz edilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Соколова М.А. Теоретическая фонетика английского языка. М., 1996.
2. Jones D. English Pronouncing Dictionary. 17thed. Cambridge, 2006.
3. New Zealand Oxford Dictionary. Edited by Tony Deveson and Graeme Kennedy. Oxford University Press, 2005.
4. Roach P. English Phonetics and Phonology. Cambridge, 2009.
5. Vassilyev V.A. English Phonetics. Moscow: 1970.
6. Wells J.C. Accents of English. Cambridge, 1982.
7. <http://www.emigratenz.org/Accent New Zealand.html>.
8. Language.az.

Summary

Tarana Jabbarly

On Pronunciation Peculiarities of the National Variants of British English

This article deals with pronunciation peculiarities of the national variants of British English. In the article an attempt is made to study and compare differences between the pronunciation of British English, Australian pronunciation as well as New Zealand one. Comparing the national variants shows that the differences exist not only in pronunciation but also in meanings.

Резюме

Тарана Джаббарлы

Об особенностях произношения национальных вариантов британского английского языка

В статье рассматриваются особенности произношения национальных вариантов британского английского языка. В ней сделана попытка изучения и сравнения различий в британском английском, австралийском, а также новозеландском вариантах произношения. Сравнение национальных вариантов показывает различия не только в произношении, но и в значениях.

Rəyçilər: fil.f.d., prof.A.Hüseynov, fil.f.d., dos.K.Ahrzayeva.

Рамзия Аббасова
АУЯ

СПОСОБЫ ПЕРЕВОДА НА РУССКИЙ ЯЗЫК АНГЛИЙСКОГО ИНФИНИТИВА

Ключевые слова: инфинитив, определение, обстоятельство, модальность, вводный элемент, субъектно-предикативный оборот, неопределённо-личное предложение.

Key word: infinitive, attribute, adverbial modifier, modality, parenthesis, subjective-predicative construction, indefinite-personal sentences.

Açar sözlər: məsdər, təyin, zərflik, modallıq, ara söz, subyekt-predikativ ifadələr, qeyri-müəyyən şəxssiz cümlələr.

Изучение любого иностранного языка базируется на сравнении изучаемого языка с родным. Такое рассмотрение может существенно облегчить выяснение различий между изучаемыми языками.

В настоящей статье рассматриваются способы перевода на русский язык английского инфинитива, выступающего в самых разнообразных функциях.

Как известно, грамматический строй любого языка формируется на протяжении большого исторического периода. Английский язык, сформировавшийся также на протяжении веков, приобрел устойчивый грамматический строй и не подвергается существенным изменениям.

В русском языке, так же, как и в английском, есть неопределенная форма глагола со свойственными ей окончаниями (-ать, -еть, -ить). В английском языке инфинитив (начальная форма глагола) употребляется с частицей *to*, которая в определенных случаях может опускаться.

Инфинитив в английском языке выполняет различные функции. Перевод части из них на русский язык не представляет особых трудностей, тогда как другие, ввиду несоответствий, создают определенные проблемы. В данной статье рассматриваются те случаи употребления инфинитива, которые вызывают трудности при переводе на русский язык.

1. Инфинитив в функции определения

1.1. В этой функции инфинитив переводится на русский язык определительным придаточным предложением, содержащим модальное глагольное сказуемое, выражающее долженствование или возможность. В некоторых случаях также употребляется глагол-сказуемое в будущем времени: *This issue will be discussed at the summit to be held shortly in Paris* 'Этот вопрос будет обсуждаться на встрече на высшем уровне, которая должна вскоре состояться в Париже'.

1.2. После прилагательного *the last* и порядковых числительных инфинитив переводится глаголом в соответствующем данному предложению времени: *She was the last to leave the room* 'Она последней вышла из комнаты'.

Нередко инфинитив в качестве определения переводится и причастием: *The first person to raise objections was the Minister himself* ‘Первым, выступившим с возражениями, был сам министр’.

1.3. Инфинитив в пассивной форме сохраняет предлог, который, как правило, употребляется с данным глаголом. В этом случае инфинитив в функции определения переводится неопределенно-личным предложением: *There was nothing to be astonished at* ‘Удивляться было нечему’. *He was not a person to be relied on* ‘Он был не тем человеком, на которого можно было положиться’.

1.4. В некоторых случаях инфинитив в роли определения переводится причастием, существительным с предлогом или прилагательным: *Britain’s application to join the Common Market will be again considered in Brussels today* ‘Заявление Англии о вступлении в Общий рынок будет снова рассматриваться сегодня в Брюсселе’.

1.5. Встречаются случаи, когда предложение, содержащее инфинитив в роли определения, в зависимости от сочетаемости слов переводится простым предложением: *She had nowhere to turn* (SJ, 1950 ‘Ей некуда было обратиться’.

1.6. Инфинитив в функции определения может также быть воспринят как обстоятельство цели, так как они очень близки по значению: *There was no time now to think – there was only time to give the medicine* [3, 54] ‘Времени на раздумье не было. Необходимо было только дать лекарство’.

2. Инфинитив в функции обстоятельства результата, следствия и сопутствующего обстоятельства

2.1. Инфинитив в функции результата или следствия употребляется со словами: *such...as, so..., too..., enough, only* и имеет модальное значение. Такие предложения переводятся на русский язык неопределенной формой глагола или самостоятельным предложением, вводимым союзом *и*: *He is strong enough to execute the will of his master* ‘Он достаточно силен, чтобы исполнять волю хозяина’ (SW, 225). *He was so weak as to be unable to work* ‘Он был так слаб, что не мог работать’ (DCh, 64). *He managed to obtain this concession from the management only to find that no one really needed it* ‘Он добился этой уступки от администрации и в результате обнаружил, что она никому не нужна’.

2.2. При отсутствии вышеупомянутых наречий и прилагательных инфинитив в функции обстоятельства результата и следствия переводится на русский язык в зависимости от сочетаемости слов в русском языке, а именно, самостоятельным предложением, вводимым союзом *и*.

Инфинитив в функции сопутствующего обстоятельства, как правило, употребляется с наречием *never*: *She was driven away never to revisit this neighborhood* ‘Она была вынуждена уехать и больше не вернулась в эти места’ [2, 98].

3. Инфинитив в функции подлежащего, предикатива и обстоятельства цели

3.1. В этих функциях инфинитив в основном переводится на русский язык неопределенной формой глагола или существительным.

В функции подлежащего инфинитив может выступать: а) в начале предложения, б) в предложениях, начинающихся с вводного *it* после глагола-сказуемого: *It was nice to be lying on the yellow sand* ‘Было приятно лежать на желтом песочке’. *To go there now is dangerous* ‘Ехать туда сейчас очень опасно’.

3.2. После глагола *fail* или существительного *failure* инфинитив выражает отрицательную мысль и переводится на русский язык личной формой глагола в отрицательной форме: *He failed to find an answer to the question* ‘Он не нашел ответа на этот вопрос’.

В сочетании с выражением *to be bound* инфинитив переводится как “обязательно”, “должен был”, “неизбежно”: *It was bound to happen* ‘Это неизбежно должно было случиться’.

3.3. В начале предложения инфинитив может выступать либо в функции подлежащего или обстоятельства цели, либо входить в состав вводного выражения. В таких случаях для определения функции инфинитива необходим синтаксический анализ данного предложения: *To leave without being seen was not easy* ‘Нелегко было уйти незамеченным’. *To put it mildly, he was not quite right* ‘Мягко говоря, он был не совсем прав’. В этом предложении инфинитив является частью вводного элемента (*to tell the truth, to cut a long story short*).

Инфинитив в начале предложения часто употребляется в функции обстоятельства цели: *To complete the project on time they stayed in the office day and night* ‘Для того, чтобы завершить проект в срок, они оставались на работе с утра до ночи’. Как видно, здесь инфинитив выполняет функцию обстоятельства цели.

4. Инфинитив в функции дополнения переводится на русский язык неопределенной формой глагола или придаточным предложением: *He promised to render me a hand of help* ‘Он пообещал помочь мне’. *They claim to be working for peace* ‘Они заявляют, что они (якобы) трудятся во имя мира (служат делу мира)’.

5.1. Объектно-предикативный инфинитивный оборот (Complex Object)

Английские предложения, содержащие конструкцию “сложное дополнение”, переводятся на русский язык изъяснительными придаточными предложениями, вводимыми союзами *что, чтобы, как*, так как в русском языке нет предложений с такой конструкцией: *If the Government expected the tenants to take the increase lying down, they were very much mistaken* ‘Если правительство рассчитывало, что квартиросъемщики спокойно отнесутся к повышению квартирной платы, оно сильно ошиблось’.

После глаголов *to find, to consider, to declare* глагол-связка *to be* иногда опускается.

После глаголов чувственного восприятия *to see, to hear* объектно-инфинитивный оборот употребляется в прямом значении: *I heard someone knock at the door* ‘Я услышал, как кто-то постучал в дверь’.

После глаголов *to watch, to notice, to see* конструкция “сложное дополнение” переводится придаточным предложением, вводимым союзом “как”: *I noticed the children hide in the corner* ‘Я заметил, что дети спрятались в углу’.

Сложное дополнение, следующее за глаголами *to wait for, to rely on* и т.п., переводится на русский язык придаточным предложением, вводимым союзом *чтобы*: *The major Powers are waiting for that country to make a decision* ‘Великие державы ждут, чтобы эта страна приняла решение’.

Объектно-инфинитивный оборот, следующий за глаголом *to get* в значении “заставить”, переводится на русский язык придаточным предложением, вводимым союзом *чтобы*: *The policeman got him to go to the station* ‘Полицейский заставил его отправиться в участок’.

5.2. Субъектно-предикативный инфинитивный оборот (сложное подлежащее)

5.2.1. Предложения, содержащие конструкцию “именительный с инфинитивом”, как правило, переводятся сложноподчиненным предложением, в котором главное предложение выступает как неопределенно-личное предложение (“говорят”, “докладывают”, “сообщают” и т.п.): *The plane is reported to have landed* ‘Сообщают, что самолет приземлился’.

5.2.2. В некоторых случаях конструкция “сложное подлежащее” переводится простым предложением: *Much greater economic tasks were seen to lie ahead* ‘Предстояли значительно более важные экономические задачи’.

5.2.3. Если сказуемое в английском предложении употреблено в отрицательной форме, то оно переводится на русский язык придаточным предложением: *The preliminary talks are not expected to last more than two weeks* ‘Ожидается, что предварительные переговоры продлятся не больше двух недель’.

5.2.4. Если сказуемое выражено сочетанием модального глагола с инфинитивом, то такое предложение переводится неопределенно-личным предложением с модальным значением (“можно ожидать”, “следует ожидать”, “следует считать”): *The settlement may be considered to be of primary importance to the industries concerned* ‘Можно считать, что это решение имеет решающее значение для тех отраслей промышленности, которых оно касается’.

Наиболее характерными для конструкции “именительный с инфинитивом” являются следующие сочетания: *is considered to* ‘считают, что’, *is expected to* ‘ожидается, что’, *is believed to* ‘полагают, что’, *is alleged to* ‘говорят, что (якобы)’, *is thought to* ‘думают (считают), что’, *is reported to* ‘сообщают, что’, *is heard to* ‘имеются сведения’, *is seen to* ‘рассматривается’, *is felt to* ‘считают, что’.

Следующие глаголы употребляются в действительном залоге: *to seem – to appear, to happen – to chance, to prove – to turn out*: *They happened to meet* ‘Случилось так, что они встретились’. *The experiment turned out to be a failure* ‘Эксперимент оказался неудачным’.

Субъектно-предикативный инфинитивный оборот может также включать выражения *to be likely, to be unlikely, to be sure, to be certain*. Предложе-

ния, содержащие такие обороты, переводятся будущим временем: *They are certain to become good friends* ‘Они, несомненно, станут хорошими друзьями’. *He is likely to be appointed manager* ‘Его, наверняка, назначат управляющим’.

Если в предложении глагол *to suppose* в пассивном залоге употреблен со сложным подлежащим, то он переводится как “полагаться”: *He is supposed to wear a uniform* ‘Ему полагается одевать форму’.

6. Инфинитивный комплекс (*for* + имя + инфинитив)

Предложные конструкции с инфинитивом, употребляемые в различных функциях, переводятся на русский язык в основном придаточным предложением, вводимым союзами *что, чтобы*: *The first thing for us to do is to talk to the dean* ‘Первое, что мы должны сделать – это поговорить с деканом’.

В некоторых случаях инфинитивный комплекс переводится инфинитивом или существительным в дательном падеже с инфинитивом: *It was for me to make a choice* ‘Выбор должен был сделать я’.

7. Независимая номинативная конструкция, обычно отделяемая запятой, переводится на русский язык предложением, вводимым союзом *причем*. Такие конструкции передают сопутствующее обстоятельство с модальным значением долженствования: *The sellers offered the buyers 5.000 tons of oil, delivery to be made in October* ‘Поставщики предложили покупателям 5.000 тонн нефти, причем поставка должна быть произведена в октябре’.

В данном примере инфинитив *to be made* передает значение долженствования, что отражает основную суть всего предложения.

Таким образом, способы перевода на русский язык английского инфинитива зависят от того, функцию какого члена предложения инфинитив выполняет, какую позицию в предложении он занимает, в какой конкретной синтаксической конструкции употреблен. Анализ различных функций инфинитива и инфинитивных комплексов, а также их сопоставление с соответствующими формами перевода на русский язык, дает возможность выявления сходных и различных свойств между двумя языками.

Использованная литература

1. Вежбицкая А. Русские культурные скрипты и их отражение в языке // Русский язык в научном освещении. № 2 (4). М., 2002, с.6-34.
2. Bronte Ch. *Jane Eyre*. London: Open University Press, 1978.
3. Collins W.W. *A woman in white*. Great Britain, 1982.
4. Close R.A. *A Reference Grammar of English*. Oxford, 1979.
6. Gordon E.M., Krilova I.P. *A Grammar of Present-Day English*. Moscow: Higher School Publishing House, 1974.
7. Hagen Stacy A., Azar B.S. *English Grammar*. USA. New York: White Plains, 2009.
8. Nida E., Taber C.R. *The Theory and Practice of Translation*. V.VIII United Bible Society, 1982.
9. Turksever O.I. (Musayev), Hajiev E.I., Huseynov A.R. *A Practical Grammar of Contemporary English*. Baki, 2014.

Источники

10. DCh – Dickens Ch. Great Expectations. UK: Chapman and Hall, 1861.
11. SJ – Saul J. The Blackstone Chronicles. New York: The Random House Publishing Group, 1997.
12. SW – Scott W. The Talisman. Great Britain: The Chaucer Press, 1980.

Xülasə

Rəmziyyə Abbasova

İngilis infinitivinin rus dilinə tərcümə yolları

Məlum olduğu kimi, agentiv oriyentasiyalı infinitiv konstruksiyaları ingilis dilində geniş istifadə edilir. Bu məqalədə ingilis infinitiv konstruksiyalarının xüsusiyyətləri və belə konstruksiyaların rus dilinə tərcümə yolları araşdırılır. Müəyyənləşdirilir ki, bu konstruksiyalar rus dilinə başlıca olaraq feilin qeyri-müəyyən forması, budaq cümlələr, eləcə də feilin şəxslili forması ilə tərcümə edilir. Burada əsas diqqət rus dilində zərflik budaq cümlələrinə uyğun gələn nominativ konstruksiyaların tərcüməsinə yönəldilir.

Summary

Ramziyya Abbasova

The ways of translating the English Infinitive into Russian

It is well-known that the infinitive constructions based on agentive orientation are widely used in the English language. The article deals with the peculiarities of infinitive constructions and the ways of their translating into Russian. It is stated that the infinitive constructions are mainly translated by an infinitive, a subordinate clause or by a finite form of verb. A special attention is drawing to nominative constructions that correspond to adverbial clauses in Russian.

Rəyçilər: fil.f.d, dos.T.Əmirova, fil.f.d, dos.F.İsmaylova.

Ülviyyə Xəlilova
ADU

İNDONEZİYADA MULTİLİNQVİZM

Açar sözlər: *ikidillilik, çoxdillilik, mədəni müxtəliflik, transmiqrasiya siyasəti, təhsil.*

Key words: *bilingualism, multilingualism, cultural diversity, transmigration policy, education.*

Ключевые слова: *двуязычие, многоязычие, культурное разнообразие, трансмиграционная политика, образование.*

1. Cənub-Şərqi Asiya regionunda yerləşən İndoneziya çoxetnoslu və çoxdillili bir ölkədir. İndoneziya xalqı öz mədəniyyətinə və adət-ənənələrinə hörmətlə yanaşan, əsrlər boyu onu yaşadan bir xalqdır. Sabanqdan Meraukeyə qədər yüzlərlə etnosun yaşadığı bu ölkədə rəsmi dövlət dili İndoneziya dilidir. Bununla yanaşı, hər bir etnos öz yerli dilindən istifadə edir. Sayca 700-dən çox olan yerli dillər gündəlik ünsiyyətdə, dini bayramlarda müqəddəs ayinlərin icrası zamanı, müxtəlif mədəni tədbirlərdə işlədilir. Etnoslararası ünsiyyətdə isə İndoneziya dilindən istifadə edilir. İndoneziya dili fəqli etnik-mədəni kimliyi olan İndoneziya xalqının birləşməsində mühüm amil sayılır. Malay dilinin Riau dialekti əsasında formalaşmış İndoneziya dili orta əsrlərdə arxipelaqda müxtəlif etnoslar arasında *lingua franka* rolunu oynayırdı. Bu dildən yalnız yerli xalqlar deyil, həmçinin orta əsrlərdə İndoneziyaya gəlmiş avropalılar da yerli əhali ilə ünsiyyət qurmaq üçün istifadə edirdilər. Arxipelaqda ticarət əlaqələrinin genişlənməsi yerli dillərlə yanaşı, əhalinin bir qisminin malay dilini mənimsəməsinə və nəticədə bilinqvizmin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Beləliklə, İndoneziyada iki və çoxdilliliyin formalaşmasına etnik-mədəni və tarixi-siyasi amillər təsir göstərmişdir.

2. **İkidillilik və çoxdillilik müasir dövrün reallığı kimi və onların formalaşması prosesi.** XXI əsrdə iki və daha çox dil bilən insanların sayı ilə müqayisədə dünya əhalisinin çox az hissəsi monolinqvaldır. Çox dil bilmək artıq müasir dövrün tələblərindən birinə çevrilmişdir. Fransalı tədqiqatçı F.Qrojan ikidillilik (bilinqvizm) və ya çoxdilliliyi (multilinqvizm) bir neçə amillə əlaqələndirir. Məlum olduğu kimi, bir sıra ölkələrdə rəsmi dövlət dili kimi bir neçə dildən istifadə olunur. Bəzi çoxetnoslu ölkələrdə isə rəsmi dövlət dili ilə yerli dillər bərabər şəkildə fəaliyyət göstərir. F.Qrojan bilinqvizm hadisəsini ticarət, iş, din, siyasət, təhsil, mədəniyyət, münafişə və s. səbəblərdən insanların müxtəlif yerlərə səyahət etməsi kimi məsələlərlə də əlaqələndirir. Onun sözlərinə görə, bilinqvizm təkcə bir yerə immiqrant kimi köçən xalqın nümayəndəsinin yerli dili öyrənməsi ilə yekunlaşmır, bəzən yerli xalqlar da oraya köçmüş xalqların dillərinin təsirinə məruz qalır. Hətta yerlilərin yeni dili öyrənməsi halı da müşahidə edilir [2, 3]. İndoneziyada holland müstəmləkəçiliyi dövründə çox sayda hollandın malay və Yava dillərini, zadəgan zümrəsindən olan indoneziyalıların isə holland dilini öyrənməsini buna misal göstərmək olar.

Bilinqvizmin yaş amilinə əsaslanan 2 növü – erkən və gec bilinqvizm növləri göstərilir. Erkən bilinqvizm uşaq bilinqvizmi, gec bilinqvizm isə yetkinlik bilinqvizmi də adlandırılır. Müəyyən əhatədə uşağın iki dilə yiyələnməsi təbii bilinqvizm və ya ilkin bilinqvizm hesab edilir. Fərd bilinqvizmə sistemli şəkildə müəyyən təlimat əsasında yiyələnirsə, bu, ikinci dərəcəli bilinqvizmdir. Belə bilinqvizmə sonradan qazanılmış bilinqvizm də deyilir [4, 19]. B.Suhardi də bilinqvizmin 2 növünü ayırır: 1) eyni vaxtda baş verən bilinqvizm, 2) ardıcıl baş verən bilinqvizm [7, 43].

Bilinqvizmin yaş amilinə əsaslanan birinci növündə uşaq (3-4 yaş) eyni vaxtda iki dili mənimsəyir. Bilinqvizmin ikinci növü olan ardıcıl bilinqvizmdə isə iki dil ardıcıl olaraq öyrənilir, yəni fərd ikinci dili öz ana dilini mənimsədikdən sonra öyrənir. Bu adətən orta təhsil dövründə baş verir.

Bilinqvizmi tədqiq edərkən qarşıya çıxan məsələlərdən biri də diqlossiyadır. Bu termini ilk dəfə amerikalı dilçi Ç.Ferqyuson monolinqval cəmiyyətdə dildən istifadə formalarını göstərmək üçün işlətmişdir. Diqlossiya sosial və mədəni məsələlərlə bağlıdır. Ç.Ferqyusona görə, dilin ədəbi və məişət dili kimi iki forması vardır. Ədəbi dil təhsil ocaqlarında, məişət dili isə ailədə valideynlər, bacı-qardaş və dostların əhatəsində öyrənilir. Ədəbi dil rəsmi situasiyalarda, təhsil müəssisələrində, ibadət yerlərində, qəzetlərdə və s. yerlərdə, məişət dili isə digər ictimai yerlərdə (ev, bazar və s.) istifadə edilir. Ç.Ferqyusondan fərqli olaraq, amerikalı sosiolinqvist C.Fişman diqlossiyanın yalnız monolinqval cəmiyyətlərdə deyil, həm də bilinqval və multilinqval cəmiyyətlərdə baş verdiyini bildirir.

Diqlossiya İndoneziya dili üçün də xarakterikdir. Onun nümunəsini XX əsrin tanınmış yazıçılarından olan Ardanın “Nyayi Dasimah” əsərində İndoneziya dilinin Bataviya dialektinə aid verilmiş parçada da görmək olar:

Mak Saleha: *Mau pegi ke langgar, Bang?*
 Wak Salihun: *Iye, gitu deh, Pok Leha.*
 Mak Saleha: *Ape ude lohor ni, Bang?*
 Wak Salihun: *Rasanya ye ampir juga.*
 Mak Saleha: *Kok cepet bener ni ari. Entar rasa masih pagi.*
 Wak Salihun: *Anak lu ude dateng? Nggak kenal langgar sekarang ...*

Bataviya dialekti

İndoneziya dili

<i>iye</i>	<i>iya (baiklah)</i>	‘bəli, yaxşı’,
<i>langgar</i>	<i>masjid</i>	‘məscid’,
<i>pok (empok)</i>	<i>kakak perempuan</i>	‘böyük bacı’,
<i>gitu</i>	<i>begitu</i>	‘belə’,
<i>ape</i>	<i>apa</i>	‘nə’,
<i>ude</i>	<i>sudah</i>	‘artıq’,
<i>lohor</i>	<i>zuhur</i>	‘zöhr’,
<i>ni</i>	<i>kamu</i>	‘sən’,
<i>rasenye</i>	<i>rasanya</i>	‘görünür’,
<i>cepat</i>	<i>cepat</i>	‘tez, cəld’,
<i>bener</i>	<i>benar</i>	‘doğru’,

<i>ari</i>	<i>hari</i>	‘gün’,
<i>entar</i>	<i>sebentar</i>	‘sonra’,
<i>lu</i>	<i>kamu</i>	‘sən’,
<i>dateng</i>	<i>datang</i>	‘gəlmək’,
<i>nggak</i>	<i>tidak</i>	‘xeyr’.

Bilinqval və multilingval şəxslərin ünsiyyətində müşahidə edilən hallardan biri də onların bir dildən başqa dilə keçməsidir. Bu hal ünsiyyət prosesində fərdlərin hər ikisi üçün ortaq dil olduqda baş verir. Bir dildən başqa dilə keçid müxtəlif səbəblərdən, xüsusilə əhvali-ruhiyyədən asılı olaraq, həmçinin müəyyən bir fikri izah edərkən və ya nəyəyə aydınlıq gətirərkən, vərdiş çevrilmiş ifadə işlədərkən, başqa şəxslərə istinad edərkən baş verir. Bir dildən digərinə keçid əsasən gündəlik həyatda tez-tez həm yerli dildən, həm də İndoneziya dilindən istifadə edən fərdlərin ünsiyyətində müşahidə edilir. Bu hal İndoneziyada xarici dil bilənlər arasında da baş verir. İndoneziyada geniş yayılmış xarici dillərdən biri də ingilis dilidir. İndoneziya dilindən ingilis dilinə keçid, xüsusilə indoneziyalı gənclər arasında, filmlərdə, televiziya kanallarında yayımlanan əyləncəli verilişlərdə müşahidə edilir. Məsələn, İndoneziyanın NET TV kanalının aparıcısı S.Sehan öz əyləncəli verilişlərində tez-tez İndoneziya dilindən ingilis dilinə keçir: *Aku suka bisa makan apa saja. Kadang-kadang suamiku bilang, “Honey, please, stop eating everything gitu. Hey, I can’t eat everything gitu”*. Verilişə dəvət edilən qonaqlar da bəzən İndoneziya dili ilə yanaşı, ingilis dilindən də istifadə edirlər. Ümumiyyətlə, İndoneziya dilindən yerli dillərə və ya, əksinə, eləcə də İndoneziya dilindən ingilis dili və digər xarici dillərə keçid halları tez-tez müşahidə edilir.

3. Bilinqvizm və multilingvizm tarixi kontekstdə. Erkən orta əsrlərdə müxtəlif dinlərin təsiri, avropalılar və yaponların bu ölkəni müstəmləkəyə çevirməsi ilə arxipelaqda müxtəlif dillər (sanskrit, ərəb, portuqal, ispan, holland, ingilis və yapon dilləri) yayılmış və əhalinin müəyyən bir hissəsi həmişə bilinqval olmuşdur. Xüsusilə orta əsrlərdə zadəgan ailələrinin övladlarının Avropanın müstəmləkəçi ölkələrinin dilini bilməsi vacib hesab edilirdi. Holland müstəmləkəçiliyi zamanında bu ölkədə holland məktəblərinin yaradılması da bilinqvizm hadisəsinə öz təsirini göstərmişdir.

XX əsrin əvvəllərində müstəmləkə sisteminə qarşı İndoneziya xalqının vahid ideologiya ətrafında birləşdirilməsində vahid dilin olması mühüm məsələ hesab edilirdi. 1928-ci ilin 28 oktyabrında Bataviya (indiki Cakarta) şəhərində keçirilmiş İkinci İndoneziya Gənclər Konqresində İndoneziya dili milli azadlıq hərəkatının dili elan edildi. Həmin dövrdə İndoneziya xalqının maarifləndirilməsi istiqamətində görülmüş işlər İndoneziya dilinin yayılmasına öz təsirini göstərdi. Bu amil həm də ölkədə bilinqval gənc nəslin formalaşmasına səbəb oldu. Müstəqillikdən sonra İndoneziya dili rəsmi dövlət dili elan edildi. İndoneziya dilinin geniş kütlə arasında yayılması sənayenin və şəhərlərin inkişafı ilə daha da sürətləndi. Bilinqvizmin bu forması ictimai bilinqvizm hesab edilir. Məişətdə yerli dildə danışan fərd ictimai yerlərdə İndoneziya dilindən istifadə edir. İctimai bilinqvizm ilə yanaşı, İndoneziyada fərdi bilinqvizm də müşahidə edilir. Fərqli etnosların nümayəndələrinin, məsələn, sundalı ilə yavalının qurduğu ailədə uşaqlar bilinqval

olur. Bu həm fərdi, həm də təbii bilinqvizmdir. Fərdi bilinqvizm kütləvi xarakter daşımır. Belə ailələrdə valideynlər övladları ilə ünsiyyətdə ana dillərindən istifadə edirlər. Başqa sözlə, uşaq hər iki valideynin dilini (məsələn, Yava və Sunda dillərini) eyni vaxtda öyrənir. Öz etnosundan olmayan biri ilə ünsiyyət qurmaq üçün o, İndoneziya dilini öyrənir. Beləliklə, o, üç dilin daşıyıcısı kimi multilingval fərdə çevrilir.

4. İndoneziyada transmiqrasiyanın dil təsiri. Arxipelaqda əhalinin bir ərazidən digər əraziyə köçürülməsi hələ holland müstəmləkəsi dövründə olmuşdur. Köçürülmə müxtəlif səbəblərdən baş vermişdir. Məlum olduğu kimi, Yava və onun ətrafında yerləşən bir neçə kiçik adada əhali daha sıx məskunlaşmışdır. Bu sıxlığı azaltmaq və kənar adaların inkişafını təmin etmək üçün müxtəlif dövrlərdə əhali həmin ərazilərə köçürülmüşdür. İlk dəfə 1901-ci ildə holland hökuməti Yava adasındakı Baqelen kəndindən 155 ailəni əkin sahələrinin genişləndirilməsi məqsədilə Lampungun cəngəllik ərazisinə köçürmüşdür [6]. İndoneziya müstəqillik əldə etdikdən sonra əhalinin köçürülməsi artıq müstəmləkə siyasətinin davamı kimi yox, transmiqrasiya adı altında həyata keçirilir. İndoneziyada bu termini ilk dəfə 1927-ci ildə “Harian Soeloeh” qəzetində Sukarno işlətməmişdir. Sonralar 1946-cı ilin 3 fevralında İndoneziyanın vitse-prezidenti Mohamad Hatta Cokyakarta əyalətinin Kaliuranq şəhərində iqtisadiyyatla bağlı keçirilmiş konfransda Yavadan kənarda sənayenin inkişafına dəstək üçün transmiqrasiya siyasətinin əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmişdir. Müstəqillik qazandıqdan sonra İndoneziyada ilk dəfə 1950-ci ilin 12 dekabrında transmiqrasiya proqramı çərçivəsində əhalinin köçürülməsinə başlanmışdır. Həmin il 25 ailə (98 nəfər) Lampung və Lubuk Linqqauya köçürülmüşdür [1].

Transmiqrasiya siyasəti İndoneziyada dil şəraitinə də təsir göstərir. Yava adasından əhalinin köçürülməsi nəticəsində Yava dili digər adalarda da yayılmışdır. Yavalılar da müxtəlif mədəniyyətlərə sahib yerli etnoslarla qarşılıqlı əlaqədə nəinki həmin etnosların mədəniyyətlərinin, eyni zamanda dillərinin təsirinə məruz qalmışdır. Bu amil bilinqvizmin kənar adalarda da yayılmasına təsir göstərmişdir. İndoneziyanın müxtəlif ərazilərinə köçürülmüş yavalılar məişət ünsiyyətində Yava dilindən istifadə edirlər. Lampungdakı yavalılar Yava dilinin Mərkəzi Yava və Cokyakarta əyalətlərində istifadə edilən variantına yaxın dialektdə danışırlar. Lampung əyalətinin Prinqsevu kabupateni və Metro şəhərində nəinki yavalılar, hətta lampunqlular, minanqkabaular, balililər, bataklar və çinlilər də Yava dilini yaxşı bilirlər [3]. Yava dilinin kənar adalarda yayılması həmin ərazilərdəki etnosların nəinki bilinqval, hətta trilingval olmasına şərait yaradır. Onlar yerli dillərlə yanaşı, Yava və İndoneziya dillərində də danışırlar.

5. İndoneziyada bilinqval təhsil. İndoneziyada 700-dən çox yerli dil olsa da, onlardan yalnız bir qismi məktəblərdə dövlət dili – İndoneziya dili ilə yanaşı tədris edilir. İndoneziyanın icbari təhsil proqramında yalnız dil daşıyıcılarının kifayət qədər çox olduğu Yava dili kimi məhdud sayda yerli dilin tədrisi nəzərdə tutulur. 1990-cı ildə İndoneziyanın 8 əyalətində 12 yerli dilin tədris olunduğu barədə məlumatlar vardır [5, 94]. Hökumətin etnik azlıqların dillərinə etinasız münasibəti yerli dillərin tədrisən sıradan çıxmasına səbəb olur. Yerli dillərin böyük əksəriyyəti yalnız məişətdə eyni etnosun nümayəndələri arasında istifadə olunur. La-

kin sosial-iqtisadi amillərlə bağlı olaraq onlardan istifadə getdikcə azalır. Bunu həm də onunla izah etmək olar ki, məktəb yaşına qədər olan uşaqlar ünsiyyəti əsasən yerli dildə qurduqda sonralar məktəbdə dərsləri mənimsəməkdə müəyyən çətinliklərə üzləşirlər, çünki məktəb yaşına qədər onlar bütün anlayışları öz yerli dilində mənimsədiyi halda məktəbdə bütün fənləri İndoneziya dilində öyrənməli olurlar. Ona görə də bir çox ailələr üstünlüyü ümumi ünsiyyət dilinə verirlər. Bu, böyük sayda yerli dili yox olmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qoyur.

İndoneziyada müxtəlif beynəlxalq məktəblər fəaliyyət göstərir. Həmin məktəblərdə İndoneziya dili ilə yanaşı, xarici dil kimi ingilis dili də tədris edilir. Bu, İndoneziyanın təhsil sistemində ikidilliyin digər bir göstəricisidir. Belə məktəblərdə zamanın tələbinə uyğun olaraq, ingilis dilinin tədrisinə böyük əhəmiyyət verilir.

6. Nəticə. Beləliklə, çoxetnoslu ölkə olan İndoneziyada ikidillilik və çoxdilliliyin meydana gəlməsinin etnik-mədəni, siyasi-tarixi və sosial-iqtisadi səbəbləri vardır. Orta əsrlərdə arxipelaqda yerli dillərlə yanaşı, din, ticarət əlaqələri və müstəmləkə siyasətinin təsiri ilə müxtəlif dillər yayılmışdır. Müasir dövrdə İndoneziya xalqının bilinçval və multilinçval olması dövlətin dil siyasəti, şəhərlərdə iqtisadiyyatın və sənayenin inkişafı və İndoneziyanın müxtəlif dövlətlərlə ticarət əlaqələrinin genişlənməsi və s. amillərlə bağlıdır. Bu, yerli dillər və dövlət dili – İndoneziya dili ilə yanaşı, müxtəlif xarici dillərə də marağın artmasına təsir göstərir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Basuki Suhardi. Pedomaan Penelitian Sociolinguistik, Jakarta: Pusat Bahasa Depdiknas, 2009.
2. Charlotte Hoffmann. Introduction to Bilingualism, Abingdon: Routledge, 2014.
3. Deddy Marjaya. Inilah Sejarah Permulaan Penyelenggaraan Transmigrasi di Indonesia // <http://bangka.tribunnews.com/2016/12/13/inilah-sejarah-permulaan-penyelenggaraan-transmigrasi-di-indonesia> (13.12.2016)
4. Francois Grosjean, Ping Li. The Psycholinguistics of Bilingualism, Hoboken: Blackwell Publishing, 2013.
5. Kaplan R.B., Richard B., Baldauf Jr. Language and Language-in-Education Planning in the Pacific Basin, Berlin: Springer Science & Business Media, 2013.
6. Reno Islami Putra. Mengenal Jawanya Lampung // <https://www.goodnewsfromindonesia.id/2015/02/19/mengenal-jawanya-lampung> (19.02.2015)
7. Sejarah Transmigrasi di Lampung: Mereka datang dari Bagelen // <https://www.teraslampung.com/sejarah-kolonisas-di-lampung-mereka-datang-dari-bagelen/> 06.02.2014

Summary Khalilova Ulviyya Multilingualism in Indonesia

Indonesia is one of the multicultural and multilingual countries in the world. Indonesian people use local languages in their daily lives. The official language of Indonesia is the Indonesian language. It is actively used in the state bodies, legislative and political areas, as well as in schools.

The given article deals with the multilingualism in Indonesia. Bilingualism and multilingualism phenomena studied in sociolinguistics are touched upon in this article, and bilingualism and multilingualism issues in multinational Indonesia have also been researched comprehensively in ethnocultural, historical-political and social-economic frameworks.

Резюме
Халилова Ульвия
Мультилингвизм в Индонезии

Индонезия является одной из многокультурных и многоязычных стран мира. Индонезийцы используют местные языки в повседневной жизни. Государственным языком Индонезии является индонезийский язык. Он активно используется в государственных структурах, в законодательных и политических сферах, а также в учебных заведениях.

Данная статья посвящена проблемам мультилингвизма в Индонезии. В ней затронуты вопросы двуязычия и многоязычия, изучаемые в социолингвистике, а также в рамках этнокультурной, историко-политической и социально-экономической систем исследованы явления двуязычия и многоязычия в многонациональной Индонезии.

Rəyçilər: fil.f.d, dos.C.Babayev, fil.f.d.A.İsayeva.

Нигяр Мадатова
АУЯ

ЛИГВОСТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АКАДЕМИЧЕСКОЙ РЕЧИ (НА МАТЕРИАЛЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО, АНГЛИЙСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ)

Ключевые слова: лингвистическая компетенция, академическая речь, стилистическое средство, функции академической речи.

Açar sözlər: linqvistik səriştə, akademik nitq, üslubi vasitə, akademik nitqin funksiyaları.

Key words: linguistic competence, academic speech, stylistic device, functions of academic speech.

Как известно, высокий уровень лингвистической компетенции и речевая подготовка оратора достигаются и осуществляются при использовании стилистических средств выразительности в речи, и каждое средство выразительности имеет своё стилистическое значение, роль которого меняется в зависимости от стиля речи. Стилистические приемы помогают придерживаться определенной мысли в течение всей речи, выделять и подчеркивать нужную информацию посредством расположения и расстановки слов в предложении. Стилистические приемы, несомненно, украшают речь и влияют на аудиторию как понятийно, так и образно. Экспрессивная и эмоциональная речь усваивается быстрее, производит более глубокий эмоциональный эффект, выказывает участие и лучше сохраняется в памяти.

Стилистический прием может функционировать как самостоятельно, так и согласовываться с языковыми средствами. основополагающим свойством стилистического приёма является преднамеренность или целенаправленность использования того или иного компонента для достижения усиления надлежащей выразительности речи. Стилистические приемы очень часто используются как в художественной литературе, так и в ораторской речи. Все они постоянно взаимодействуют друг с другом и так тесно связаны, что образуют свою систему. Эта система наиболее отчетливо наблюдается при анализе лингвистических особенностей различных родов и видов речей.

Так, например, основной функцией академической речи выступает познавательная, т.е. обучающая функция. При этом весь материал передается в устной форме посредством определенных приемов и средств. При подобном общении оратора с аудиторией степень понимания и усвоения материала выявляется с учетом особенностей аудитории.

Помимо этой функции академическая речь обладает еще и развивающей, воспитательной и организующей функциями.

Развивающая функция речи способствует тому, что в течение всей речи слушатели невольно начинают мыслить научно и логически. Здесь ора-

тор старается не просто изложить материал, а передать его так, чтобы слушатели пришли к определенным выводам, искали ответы на сложные вопросы, показывали свои аналитические способности.

Если лекция содержит сведения, которые не только информируют слушателей, но и влияют на их эмоции и желания, и если все это имеет достаточное влияние на обучение и воспитание молодого поколения во время педагогического процесса, то здесь можно говорить о воспитательной функции лекции. Для этого представляется необходимым акцентировать внимание именно на профессиональном воспитании будущих специалистов, направляя их в нужное русло при решении той или иной проблемы, с которой так или иначе приходится сталкиваться в жизни.

Организирующая функция особенно часто применяется при чтении обзорных лекций, и лекций по темам, по которым необходимо проведение семинаров и практических занятий. В данном случае оратор обращает внимание на то, что следует изучить и что с чем соотнести и сравнить.

Но как бы там ни было, все эти функции можно отнести как к научному докладу, так и к научно-популярной лекции.

Примером академической речи может послужить отрывок из лекции выдающегося лингвиста и ученого современности, сотрудника Уэльского Университета Д.Кристалла на тему “World English: Past, Present, Future”. В лекции он отмечает: *“When does a language become a world language? A language achieves a genuinely global status when it develops a special role that is recognized in every country. This role will be most obvious in countries where large numbers of the people speak it as a first language. However, mother-tongue use by itself cannot give a language world status. To achieve such a status, a language has to be taken up by other countries around the globe”* [6] ‘Когда язык становится мировым языком? Язык приобретает подлинно глобальный статус, когда он выделяется особой значимостью, признанной в каждой стране. Эта значимость наиболее ярко проявляется в странах, где большое количество людей говорит на нем как на родном языке. Однако использование родного языка само по себе не может придать ему статус глобального. Чтобы достичь этого статуса, язык должен быть освоен и во многих других странах мира’. Данная речь выделяется доступностью и ясностью языка, последовательностью изложения мыслей. Помимо этого, общий эмоциональный настрой, и грамотный литературный язык являются основными и яркими качествами этой лекции, так как она ориентирует аудиторию не на память, а на мышление и учит слушателей думать и мыслить на современном уровне.

В следующем отрывке из лекции наблюдается использование лексических повторов, способствующих выразительности и экспрессивности этой речи. Надо отметить, что повтор слов и их эмоциональная экспрессивность сочетаются с ритмико-интонационной насыщенностью данной мысли: *“But why English? There is of course nothing intrinsically wonderful about the English language that it should have spread in this way. Its pronunciation is not simpler than that of many other languages, its grammar is not simpler – what it lacks in*

morphology (in cases and genders) it certainly makes up for in syntax (in word order patterns) – and its spelling certainly isn't simpler. A language becomes a world language for one reason only – the power of the people who speak it. But power can mean different things: it can mean political (military) power, technological power, economic power, cultural power” [6] ‘Но почему английский язык? В английском языке, в сущности, нет ничего необычного для его столь широкого распространения. Английское произношение ничуть не легче произношения на многих других языках, его грамматика не легче – недостаток в морфологии (в категориях падежа и рода), несомненно, компенсируется в синтаксисе (в правилах порядка слов) – и, конечно же, правописание (орфография) на английском языке не выделяется особой простотой. Язык становится глобальным только лишь благодаря силе и власти людей, говорящих на нем. Но сила может подразумевать абсолютно различные явления: она может подразумевать политическую (военную) мощь, технологическую мощь, экономическую силу, культурное влияние’.

Лекцию академика А.А.Ухтомского “О знаниях”, прочитанную им студентам первого курса биологического отделения Ленинградского университета, можно считать не менее интересной и стилистически насыщенной. Она изобилует стилистическими средствами выразительности. Здесь также можно пронаблюдать воспитательную функцию лекции. Данная лекция была прочитана студентам, изучающим естественные знания, но так как она носила наставнический и назидательный характер, то может считаться актуальной для любой студенческой аудитории: “Ежегодно все новые волны молодежи приходят с разных концов в университет на смену предшественникам. Какой мощный ветер гонит сюда эти волны, мы начинаем понимать, вспоминая о горестях и лишениях, которые приходилось испытывать, пробивая преграды к этим заветным стенам. С силой инстинкта устремляется молодежь сюда. Инстинкт этот – стремление знать, знать все больше и глубже” [7]. В данном предложении использована стилистическая фигура анадиплосис (повтор-подхват). Следует отметить, что в отличие от русского и английского языков, в азербайджанском языке анадиплосис, как стилистическая фигура, состоящая в повторе последнего слова или словосочетания в начале следующего выражения, часто употребляется вдобавок еще и с союзом *ki*. Это можно заметить, например, в следующем отрывке из речи Рафаэля Гусейнова, азербайджанского публициста и литературоведа: “*Nizami Gəncəvi tarixdə daim yalnız dahi şair kimi yox, həm də o müdhiş günlərdə o şəhərdə olmuş, o şəhərdəkilərlə birgə bəşəriyyətin düşməninə qarşı mübarizə aparmış bir əsgər kimi qalacaq. Bir əsgər ki, ölməz sözləriylə insanların ürəyindən tənhalıq xofunu qovub, bir əsgər ki, çıxılmaz həlqəyə alınmış o mərd şəhərdə nə mərd Hitlerlə göz-gözə dayanıb və o cəlladın bu şəhərə girə bilməməsinin səbəbkarlarından olub*” [8] ‘Низами Гянджеви останется в истории не только как гениальный поэт, но и как солдат, бывший в этом городе в эти страшные дни и вместе со всеми ведущий борьбу против врага всего человечества, как солдат, прогнавший излюдских сердцах одиночества своими заветными словами, как солдат, оставшийся лицом к лицу с вероломным Гитлером в том

охваченном скованным обручем несокрушимом городе и предотвратил вторжение этого палача в этот город'. Эти слова были произнесены по случаю упоминания, проведенной в Санкт-Петербурге 19-го октября 1941-го года церемонии, посвященной 800-летию со дня рождения великого азербайджанского поэта Низами Гянджеви. Надо отметить и то, что в отличие от азербайджанского языка, в русском и английском языках такие выражения могут употребляться с предлогом (наше "Я" возвращается, возвращается для того, чтобы возродиться в следующих жизнях или, например, *time is slipping away, away from us*).

Вернемся к речи А.А.Ухтомского: "...Силу эту приходится назвать инстинктом потому, что она поистине владеет нами, не считаясь с нашими частными побуждениями, маленькими личными удовольствиями и страхами. И если искать для этой силы достойного носителя, то это, народ. Подчиняясь инстинктивному устремлению к знанию, мы делаем историческое дело народа, которому принадлежим" [7]. Здесь А.А.Ухтомский использовал метониимию, заменив слово "сила" словом "народ". А.А.Ухтомский и далее продолжает использовать в своей речи слово "народ", но здесь уже в качестве повтора: "Как частица народа внесены вы сюда очередною волною, как частица народа напитываетесь здесь знаниями, как частица народа отдаете ему приобретенное здесь. Задача ваша и наша не в том, чтобы развивать здесь какое-то исключительное, эзотерическое знание, доступное немногим и отделяющее избранную "аристократию ума" от непосвященных. Настоящий успех для вас и для нас только там, где удастся раскрыть подлинно эзотерическое знание, открытое принципиально для всех и всех зовущее к себе" [7]. В данном случае анафорическое употребление выражения "как частица народа" служит не только целям эмфазы, но используется также для придания ясности высказыванию. Это явление можно объяснить тем, что иногда повтор используется не только в целях придания выражению стилистической окраски, но также и для достижения ясности мысли, во избежание ее туманности. Те повторы, которые используются в стилистических функциях эмфазы, как правило, группируются согласно принципу композиции, то есть по месту повторяющегося слова в предложении или абзаце. Следует отметить, что каждый повтор имеет свои функции. Анафора часто используется в связующей и объединяющей функциях и поэтому, например, в вышеуказанном примере мысль оратора связать цели и стремления студентов со служением народу и объединить все это в одно целое осуществляется при помощи повтора сочетания "как частица народа".

Эталоном академической речи можно также считать лекцию академика В.В.Виноградова "О культуре русской речи". Эта речь обладает организующей функцией. В этой речи, где достаточно много стилистических повторов, находит свое отражение отношение В.В.Виноградова к различным ошибкам и погрешностям в речи, вызванными неграмотным владением литературным языком. Подобные явления наблюдаются и сейчас. Поэтому высказывания В.В.Виноградова актуальны и поныне: "В быстром и сложном процессе развития современного русского языка закономерно и естественно возни-

кают колебания, а также болезненные, отрицательные явления в приемах его употребления, в способах применения разных его стилистических средств, в практике словопроизводства и словоупотребления, в отношении к литературно-языковым нормам” [7]. В приведенном отрывке повторение предлога “в” способствует более четкой ритмической организации предложения и создает определенный ритм. Это – ритмическая функция повтора.

Особенно интересны отмеченные В.В.Виноградовым причины отклонений от норм языка: *“Причин такого рода отклонений от чистоты и правильности речи очень много: и неполное усвоение норм литературного выражения, и недостаточно бережное отношение к языковой традиции, и неумение, и нежелание разобратся в смысловых качествах разных слов, и влияние “дурной моды”, разных жаргонов, и желание щегольнуть словом или фразой, которые кажутся острыми и выразительными, и многое другое, что свидетельствует о слабой культуре речи, о неразвитости чутья языка”* [7]. Здесь использован полисиндетон, стилистическая фигура, которая состоит в преднамеренном повторе союзов в предложении, как правило, для связи однородных членов. Таким образом, многосоюзие выделяет роль каждого слова и усиливает выразительность речи.

В.В.Виноградов продолжает далее: *“Как же нужно бороться за чистоту, точность и правильность языка? Необходимо широкое, общенародное распространение научных сведений о законах и правилах языка, о его стилистических богатствах, о путях его развития, о способах образования новых слов, об огромной роли языка как “орудия культуры”, как средства познания, и обо многом другом, относящемся к вопросам и задачам культуры речи. Необходимо воспитание эстетического чутья языка и глубокого сознания ответственности за честное и чистое обращение с ним”* [7]. В данном случае предлог “о” (“об”), выдвинутый вперед благодаря повтору, приобретает особое ударение и не нанося никаких изменений своей синтаксической функции, лексическому и грамматическому значению, получает значительное смысловое и эмоциональное положение.

Таким образом, все эти лингвостилистические аспекты вместе со структурой предложения способствуют дополнительной содержательности и выразительности речи в целом, и академической речи в частности.

Использованная литература

1. Ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. Б.: БГК им. И.А.Бодуэна де Куртенэ, 2000.
2. Введенская Л.А. Культура речи. Учебное пособие. М.: Феникс, 2011.
3. Harris Z. Language and Information. New York, Columbia University Press, 1988.
4. Qurbanov A.M. Dil və nitq. Bakı, APU, 1991.
5. Qurbanov A.M. Dil və üslub. Bakı, APU, 1992.
6. <http://www.davidcrystal.com/?fileid=-4031>
7. http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/Gray/38.php
8. http://abiyeshan.blogcu.com/rafael-huseynov-genceli-nizami-hitlerle-goz-goz/_4384277

Xülasə

Nigar Mədətova

**Akademik nitqin linqvostilistik xüsusiyyətləri
(Azərbaycan, ingilis və rus dillərinin materialları əsasında)**

Məqalə akademik nitqin linqvostilistik xüsusiyyətlərinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Burada akademik nitqin əsas üslubi vasitələri araşdırılır, natiqlərin nitqindən götürülmüş nümunələr üzərində üslubi ifadə vasitələri analiz edilir. Həm bədii ədəbiyyatda, həm də natiqlərin nitqində tez-tez istifadə olunan üslubi vasitələr bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə fəaliyyət göstərir və möhkəm əlaqəyə girərək öz sistemini yaradır. Bu sistem nitqin müxtəlif növlərinin linqvostilistik xüsusiyyətlərinin analizi zamanı daha aydın müşahidə edilir.

Summary

Nigar Madatova

**Lingua-stylistic peculiarities of academic speech
(on the basis of Azerbaijani, English and Russian languages)**

The article deals with the research of lingua-stylistic peculiarities of academic speech. In this article main stylistic devices used in academic speech are investigated, and expressive means given from speech extracts are analyzed. Stylistic devices frequently used both in belles-lettres style and oratorical speech have mutual interaction with one another, and due to this interaction, they create their own system. This system is more clearly observed while analyzing lingua-stylistic peculiarities of different kinds of speech.

Rəyçilər: fil.f.f., dos.A.Nacıyeva, fil.f.d., dos.A.Nacıyeva.

İlhamə Məmməd
ADU

İNGİLİS DİLİNDƏ FEİLİ ALINMALAR

Açar sözlər: *feil, alınma sözlər, feili alınma, ingilis dili, leksik vahid.*

Key words: *verb, borrowings, verbal borrowing, the English language, lexical unit.*

Ключевые слова: *глагол, заимствованные слова, глагольное заимствование, английский язык, лексическая единица.*

İngilis dilində feili alınmalar özünəməxsus leksik-qrammatik xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. Feili alınmalarda diqqəti çəkən başlıca cəhət dilin leksik sisteminə onların digər alınmalara nisbətən daha az olmasıdır. Dünya dillərində alınma feillər ən yaxşı halda feili sözlər (feildən törəmiş) və alınma elementli feillər (alınma elementli düzəltmə və alınma elementli tərkibi feillər) şəklində müşahidə edilir. Feillərin alınması dilçiliyin kifayət qədər araşdırılmamış problemlərindəndir. Bu sahə üzrə mövcud tədqiqatlar arasında tipoloji dilçiliyin nümayəndələrindən olan macar alimi E.A.Moravçikin “Alınma feillər” əsəri diqqət çəkir. Onun fikrincə, “feili leksik məna heç vaxt dilin alına bilən ünsürləri qrupuna aid edilə bilməz” [6, 6]. Bununla E.A.Moravçik feili məna və feili formanın simvolik birləşməsinə alan bir dilin mövcudluğunu inkar edir. Dilçilər arasında fikir ayrılığına səbəb olmuş həmin məqalədə feilin birbaşa alınmasının mümkün olmadığı mülahizəsi irəli sürülür. Bir dil başqa dildən feil alırsa, donor dilin həmin feilini isimləşmiş söz kimi qəbul edir, yalnız sonra onu feilə çevirir. E.A.Moravçikin bu ümumiləşdirməsindəki başlıca problem onun kök dillər barədə məlumatlılığından qaynaqlanır. Əslində kök dillərdən feillər çox vaxt morfosintaktik dəyişikliyə uğramadan alına bilər. J.Uolqemusun da göstərdiyi kimi, “birbaşa / vasitəsiz daxiletmə (*direct insertion*) üsulu ilə, yəni heç bir morfosintaktik modifikasiya edilmədən hətta sintetik dillər də feil ala bilər” [11, 73]. Qeyd etmək lazımdır ki, ən zəngin kök dillərdə belə, alınma isimlərin sayı alınma feillərin sayından çoxdur. Deməli, qeyri-feili alınmaların (isim, sifət, zərf) sayca üstünlüyünün kökündə yalnız qrammatik amillər dayanmır. Əşyalar və anlayışlar bir mədəniyyətdən başqa mədəniyyətə onları ifadə edən sözlərlə birlikdə daha tez qəbul edilir. Azərbaycan dilçiliyində bu problemə münasibət bildirən B.Abbasovanın yazdığı kimi, “alınma isimlərdən feillər yaradılması prosesi bu prinsip əsasında gerçəkləşir: yeni alınmış yad dil mənşəli sözlər özləri ilə yeni ideyalar gətirir və reseptor dil daşıyıcıları daha mütərəqqi sayılan alınma ideyaların həyata keçirilməsinə başlayır. Beləliklə, ideyanın adı – isim tədricən prosesin, hərəkətin adının – feilin yaradılması üçün ilkin material rolunu oynayır” [1, 6].

XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq dillərin qarşılıqlı əlaqəsi, interferensiya problemi və linqvistik kodlaşdırma ilə bağlı elmi araşdırmalar sürətlə artdı və nəticədə alınma feil nümunələri ortaya çıxdı. Lakin əldə olunmuş bütün elmi qənaətlər fərdi dil hadisələri ilə məhdudlaşdı. 1999-cu ildə dilçi alim S.M.Pyunun araşdırması fin-üqor dillərində alınma feilləri əhatə edən struktur nümunələrinə yönəl-

miş daha geniş bir tədqiqat kimi fərqləndi [9]. E.A.Moravçikdən sonra feili alınma hadisəsi haqqında P.Muyskenin 9 fəsildən ibarət “İkidilli nitq. Linqvistik kodlaşdırmanın tipologiyası” əsəri bu sahədə mühüm tədqiqat oldu. P.Muysken bu əsərdə özünəməxsus linqvistik xüsusiyyətlərə malik olan ikidilli (bilinqval) mürəkkəb feillərin (*bilingual compound verbs*) geniş izahını vermişdir. Onun araşdırmasında yalnız *isim+feil* quruluşuna malik alınma elementli tərkiblər deyil, həm də dillərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində ortaya çıxan bilinqval feili nümunələr izah olunmuşdur. Qeyd edək ki, ikidilli mürəkkəb feillərin leksik əsasını donor dilə məxsus feillə sözlənən dilin köməkçi feili təşkil edir. P.Muysken bu mürəkkəb feillərin məhz dillərin fərdi şüurda çarpazlaşması və müxtəlif növ bilinqval bacarıqların formalaşması nəticəsində yarandığını göstərir [7, 34].

Feili alınma linqvistik hadisə kimi genetik xüsusiyyət, psixoloji amil, və coğrafi areal amillərinin təsiri ilə müxtəlif koqnitiv fəaliyyətlərin və qarşılıqlı dil əlaqələrinin reallaşmasıdır. Alınma feillər sözlənən dildə ilk mərhələdə isim kimi işlənsə də, sonradan feili xüsusiyyətlər qazanır. Belə leksik vahidlər feili alınmanın məhsulu hesab olunur. Alınma formanın donor dildə feil, yoxsa isim olduğunu müəyyənləşdirmək isə bəzi hallarda mümkün olmur. Problemin kökündə dildə omofonların mövcudluğu və sözlərin konkret bir nitq hissəsinə aid olmasının qeyri-sabitliyi dayanır. Məsələn, fransız dilində işlənən *faxer* ‘faks ilə göndərmək’ feili ingilis dilində isim kimi işlənən *fax* ‘faks maşını’ və ya feil kimi işlənən *to fax* ‘faks ilə göndərmək’ sözlərindən yalnız biri üçün alınma qismində çıxış edə bilərlər. Belə hallarda problemin dərinədən tədqiqi alınma formanın digər alınma feillərlə paralel nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Alınma sözlərin müəyyənləşdirilməsində önəmli məqamlardan biri də həqiqi alınmaların müvəqqəti alınmalardan fərqləndirilməsidir. Müvəqqəti alınmalar (*nonce borrowings*) “bir dilə məxsus söz və ya ifadənin başqa bir dildə müəyyən şərtlər daxilində bir müddət işlədilməsi” [8, 104] kimi başa düşülür. Bu qəbildən olan leksik vahidlər sözlənən dildə işləklilik qazanmır. Dildə özünə yer tapmayan alınmalar isə real alınmalar hesab olunmur. Problemin araşdırılmasında əsas götürülən digər meyarlar çoxdilli nitqdə fərqli işlənmə tezliyinə malik xarici leksemlərin üzə çıxarılması və ya dil daşıyıcılarının özlərinin bu leksemləri dildəki mövqeyindən asılı olaraq qavramasıdır. Lakin bir çox hallarda onlardan heç biri tətbiq olunmur. Tərcümədə ekvivalentlər konnotativ (əsas mənaya sonradan qoşulan ikinci dərəcəli mənə / üslubi mənə) fərqlilik qazandığından, semantika ilə bağlı olan spesifik meyarların tətbiqi çətinliklə baş tutur. Xüsusən feili alınma hadisəsində bu proses mürəkkəb səciyyə daşıyır. Feillərin semantikasi isimlərlə müqayisədə daha ümumi xarakter daşdığından milli feilin başqa dildən alınması güman edilən feillə sinonimlik yaradıb-yaratmayacağını müəyyənləşdirmək heç də asan deyildir. Eynilə həqiqi alınmanın baş vermə səbəbini mədəni əlaqələrlə əsaslandırmaq da kifayət deyildir. Dil tarixinin yazılı mənbələrində də rast gəldiyimiz kimi, nadir hallarda tətbiq olunan meyar yalnız fonoloji dəyişiklikdir.

Dünya dillərinin lüğət tərkibində alınma sözlərin əsasən isim və sifətlərdən ibarət olması fikri bir sıra elmi tədqiqatlarda öz təsdiqini tapmışdır. M.Haspelmas və U.Tador dünya dillərində leksik alınmanın perspektivlərini araşdırmaq məqsədilə fərqli dil ailələrinə məxsus 41 dil üzərində tədqiqat aparmışlar. Məlum olmuş-

dur ki, araşdırmaya cəlb olunan dillərin lüğət tərkibində “bütün alınma sözlərin 31%-i isim, 15%-i sifət və ya zərf, 14%-i isə feildir” [2, 61]. Qeyri-feili sözlərlə feili sözlərin alınmasını qarşılaşdırılması göstərir ki, alınma hadisəsində dillərin strukturundakı məhdudiyətlər əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, sözalana dil nə qədər çox amorfdirsə, feili alınmanın baş verməsi prosesi də o qədər az morfosintaktik uyğunlaşma tələb edir. Məhz bu səbəbdən sintetik dillərdə feili alınma amorf dillərlə müqayisədə daha asan baş verir.

Feillərin alınması prosesində ortaya çıxan linqvistik çətinlikləri təxmini sıralasaq, feillərin morfoloji sisteminin mürəkkəbliyinin onların bir dildən digərinə keçməsinə mane olduğunu görmək olar. Daha dəqiq desək, feillərin nisbətən qarışıq olan morfoloji sistemi, donor dillə sözalana dil arasındakı tipoloji cəhətdən mövcud olan uyğunsuzluq feillərin alınmasına mane olur. Digər bir səbəb kimi ismi istinadların mühihdən ayrılması prosesinin feillə müqayisədə daha sadə olmasını göstərə bilərik. Ona görə də isimlər feillərdən daha asan alınır. İsimlərin semantik cəhətdən digər söz qruplarına, sintaqmatik kontekstdə isə sifətlərə nisbətən daha sadə olması, sifət və feillərdən daha müstəqil sintaktik səciyyə daşması onların digər nitq hissələrindən daha asan alınmasına gətirib çıxarır.

Feili alınmaların leksik sistemdə özünəməxsus yer tutduğu analitik dil quruluşuna malik flektiv dillərdən biri də ingilis dilidir. Digər dillərlə müqayisədə ingilis dilində feili alınma nümunələrinin üstünlük təşkil etməsi bütövlükdə feili alınma prosesinin dildə baş vermə üsullarını sistemləşdirməyə imkan verir. Dünya dillərində məhz bu sahədə aparılan çoxsaylı elmi araşdırmaları ümumiləşdirərək müasir ingilis dilində feili alınmaların dilə daxil olma yollarını və yaranma üsullarını belə təsnif edə bilərik:

1) vasitəsiz daxilətmə (*direct insertion*) – söz kökünün və ya məsdər formasının vasitəsiz daxil edilməsi. Məsələn: aş. alm. *pulen* → ing. *pull* ‘dartmaq, çəkmək’; yux. alm. *bin* → *be* ‘olmaq’, *ezzan/essen* → ing. *eat* ‘yemək’, *slaf* → ing. *sleep* ‘yatmaq’, *lauschen* → ing. *listen* ‘dinləmək, qulaq asmaq’, *trost/traust* → ing. *trust* ‘inanmaq, güvənmək’; fr. *tendre* → ing. *tend* ‘yönəlmək, meyilli olmaq’, *movoir* → ing. *move* ‘hərəkət etmək; köçmək’, *poulser* → ing. *push* ‘təkan vermək, itələmək’, *exister* → ing. *exist* ‘mövcud olmaq’;

2) vasitəli daxilətmə (*indirect insertion*) – söz kökünün və ya məsdər formasının vasitəli – feili və ya xüsusi şəkilçilərlə daxil edilməsi. Məsələn: lat. *signum* → ing. *sign* ‘işarə, əlamət’ – *signify* ‘işarə etmək, bildirmək’, *classis* → ing. *class* ‘sınıf’ – *classify* ‘sınıflandırmək’, *organa* → ing. *organ* ‘orqan’ – *organize* ‘təşkil etmək, təşkilatlandırmaq’; qəd. skand. *veikr/vek* → ing. *weak* ‘zəif’ – *weaken* ‘zəifləmək, zəiflətmək’;

3) köməkçi feil strategiyası (*light verb strategy*) – əsasən *do*, *make*, bəzən də *go* kimi köməkçi feillər vasitəsi ilə alınma elementli tərkibi feillərin yaranması. Məsələn: hind dilindən *yoga* ‘yoqa’ → *to do yoga* ‘yoqa ilə məşğul olmaq’; ərəb dilindən *jihad* (cihad) → *to make jihad* ‘cihad etmək’;

4) paradigma köçürülməsi (*paradigm transfer*) – feil + flektiv paradigmanın alınması. Nadir hallarda alınma feil sözalana dilin morfoloji quruluşuna uyğunlaşmır. Bu zaman feil donor dilin morfoloji xüsusiyyətləri ilə birlikdə alınır. Beləlik-

lə, paradiqmanın, yəni “eyni leksik vahidin sözdəyişdirici formalarının cəmi”nin [5, 72] köçürülməsi baş verir.

XV əsrin əvvəllərindən başlayaraq ingilis dilinin feil sistemində yaranan dəyişikliklər feil formaları arasında münasibət dəyişikliyinə gətirib çıxardı, eyni zamanda roman dillərindən feili sözalma prosesi sürətləndi. “Fransız dilindən keçən feillər zəif feillərin (qaydalı feillər) artmasına, güclü feillərin (qaydasız feillər) isə azalmasına səbəb oldu. Müasir dövrdə də güclü feillərin aradan çıxma prosesi davam edir. Alınma sözlər hesabına isə zəif feillərin sayı artır, məsələn, latın dilindən: *-ute* şəkilçisinin köməyiylə *distribute, contribute*; *-ite* – *unite*; *-ate* – *demonstrate, create, concentrate*” [10, 192]. Alınma sözləri mənşəyinə görə təsnif edərkən aydın olur ki, ingilis dili fransız dilindən *derive* ‘çıxartmaq, törəmək’, *perceive* ‘qavramaq’, *receive* ‘qəbul etmək’ kimi olduqca çox feil almışdır. O da doğrudur ki, fransız dilindən *-ate* sonluqlu feili alınmalar əslində fərqli mənşəyə malikdir. Məsələn, fransız dilindən alınmış latın mənşəli *orate* ‘nitq söyləmək’ feili *oratus /orare /orator* kökündən törəmədir. Bəzi feillər isə *-ate* sonluqlu ingilis feilləri və *-äre* sonluqlu latın feilləri arasındakı əlaqə modeli üzərində qurulmuş *animate -animäre* ‘canlandırmaq’ tipli son alınmalardır.

Feili alınma prosesində ingilis dili özünəməxsus linqvistik mövqedə dayanır. Məsələn, latın mənşəli feilləri almaq əvəzinə ingilis dili bu feillərdən törəyən feili sifətləri mənimsəyərək, onları çoxfunksiyalı *do* ‘etmək’ köməkçi feili vasitəsilə feillərin ekvivalentinə çevirmişdir. Sonradan *do* feilinin reinterpretasiyası belə strukturların bu feilsiz onların ekvivalenti kimi işlənməsinə imkan vermişdir [3, 386].

İngilis dilində *to arm* ‘silahlandırmaq’ alınma feilinin mənşəyinin araşdırılması göstərir ki, onun kökündə lat. *armā* ‘silah’ – *armäre* ‘silahlar’ ismi dayanır. Alınmanın donor dili isə ingilislərin ayrı-ayrı coğrafi areallarda fərqli iqtisadi, mədəni əlaqələrindən asılı olaraq fransız və ispan dilləridir. Lat. *armäre* ispan dilində *armar* ‘silahlandırmaq’ → *armado* ‘silahlanmış’ feil formalarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Fransız dilinə bu söz *armer* ‘silahlandırmaq’ kimi daxil olmuşdur. İngilis dili isə onu ispan və ya fransız dilindən məhz feil kimi almışdır. Əlavə edək ki, *to arm* alınma feilinin *arm* ‘qol’ (< qədim ing. *earm*) sözü ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Müasir ingilis dilində işlənən roman mənşəli feillər donor dildə heç də həmişə feil funksiyası daşımır. Əksər dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də feili alınmaların özəyini alınma isimlərin sözalın dildə müstəqil feili mənalar qazanması təşkil edir. Məsələn, ispan dilindən alınan *to ramble* ‘gəzmək, gəzinmək’ feili ispanca *rambla* ‘gəzinti yeri’ ismindən, *to breeze* ‘küləkləmək’ feili *briza* ‘soyuq şimal küləyi’ ismindən, *to vamoose* ‘çıxıb getmək, rədd olmaq’ alınma feili isə ispan dilində işlənən *Vamos!* ‘Gəlin gedək!’ ifadəsindəndir [4, 19]. Hansı dövrdə hansı dildən alınmasından asılı olmayaraq müasir ingilis dilində alınma sözlərin dərin kök salması, dilin milli sözlərindən seçilməməsi onların çoxmənalılığı və söz yaradıcılığında fəal iştirakı kimi ortağ xüsusiyyətlərindən qaynaqlanır. İngilis dilinin daşıyıcıları xarici mədəniyyətlərin elementlərini mənimsəyərək təkcə aldıkları sözləri eynilə transformasiya etmir, həm də bu sözləri milli mədəniyyətə uyğunlaşdırır, onlara müvafiq dəyişikliklər edir. Müasir ingilis dilində feil mənşəli olub-olmasından asılı

olmayaraq əksər alınma sözlər dilin lüğət tərkibini yalnız zənginləşdirmir, eyni zamanda dilin potensial işləkliyini və məhsuldarlığını artırır.

İxtisarlar

aş.alm. – aşağı alman dili

fr. – fransız dili

ing. – ingilis dili

qəd.skand. – qədim skandinav dili

lat. – latın dili

yux.alm. – yuxarı alman dili

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abbasova B. Sözləmə hadisəsinin əsasları. Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1995.
2. Haspelmath M., Tador U. Loanwords in the World's Languages. Comparative Handbook. Berlin: De Gruyter Mouton, 2009.
3. Hock H.H. Principles of Historical Linguistics. 2nd edition. Berlin: Mouton de Gruyter, 1991.
4. Houghton M.H. Spanish Word Histories and Mysteries: English words that come from Spanish. Boston: American Heritage Dictionaries, 2007.
5. Manafoğlu R., Tağısoy N., Kamal R. İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı: Mütərcim, 2010.
6. Moravcsik E.A. Borrowed verbs // Wiener Linguistische Gazette. № 8, 1975, p.3-30.
7. Muysken P. Bilingual Speech. A Typology of Code-Mixing. Cambridge, Cambridge University Press, 2000.
8. Poplack Sh., Sankoff D., Miller Ch. The social correlates and linguistic processes of lexical borrowing and assimilation // Linguistics. 26 (1), 1988, p.101-112.
9. Pugh S.M. Systems in Contact, System in Motion: the Assimilation of Russian Verbs in the Baltic // Finnic Languages of Russia. Uppsala: Studia Uralica Upsaliensia № 30, 1999.
10. Vəliyeva N. Müxtəlif sistemli dillərdə feli birləşmələrin tipoloji təhlili. Bakı: Avropa, 2008.
11. Wohlgemuth J. A Typology of Verbal Borrowings. Studies and monographs. 211. Berlin: Mouton de Gruyter, 2009.

Summary

İlhama Mammad

Verbal borrowings in the English language

The English language vocabulary, one of the richest and international languages in the world, contains a large number of verbal borrowings. The article focuses on the history of the study of verbal borrowings, and the investigation directions of this problem in this sphere. Also the origin of the English verbal borrowings are investigated, their specific features are revealed, and the role of verbal and non-verbal borrowings is relied on in enriching of language.

Резюме
Ильхама Маммед
Глагольные заимствования в английском языке

Словарный состав английского языка, являющегося одним из самых богатых и международных языков в мире, содержит большое количество глагольных заимствований. Настоящая статья посвящена истории изучения глагольных заимствований и направлению исследований, проведенных в этой области. В ней также рассматривается вопрос происхождения английских глагольных заимствований, вскрываются характерные особенности этих заимствований, обосновывается роль глагольных и неглагольных заимствований в обогащении языка.

Rəyçilər: fil.e.d., prof.N.Vəliyeva, ped.e.d., prof.N.Sadıqova.

Abidə İsgəndərova
GDU

MƏTN DİSKURSUN MƏHSULU KİMİ

Açar sözlər: *mətn, diskurs, mətnin kodu, nitq, kontekst, informasiya.*

Key words: *text, discourse, text code, speech, context, information.*

Ключевые слова: *текст, дискурс, текстовый код, речь, контекст, информация.*

Ötən əsrin 50-ci illərində fransız dilçisi E.Benvenist söyləm nəzəriyyəsinə irəli sürərkən fransız linqvistikası üçün ənənəvi olan “discours” terminini yeni, “danışanın nitqi mənimləməsi” mənasında işlətməmişdi. 1952-ci ildə Z.Harrisin böyük vahidlərə nisbətəndə distribusiya metoduna həsr olunmuş “Discourse Analysis” məqaləsilə iki nüfuzlu alim müxtəlif tədqiqat obyektlərinin eyni məfhumla bildirilməsi ənənəsinin əsası qoyulmuş oldu. *Diskurs* kimi E.Benvenist deyimdə danışanın mövqeyinin eksplikasiyasını başa düşür. T.A.Van Deykə görə, “diskurs nitqə, aktual nitq hərəkətinə, mətn isə dil sisteminə və ya formal linqvistik biliklərə, linqvistik kompetentsiyaya aid olan anlayışdır” [8].

Bu terminin ilkin çoxmənalılığı sonradan onun semantikasının genişlənməsini şərtləndirdi. 60-cı illərdə M.Fuko E.Benvenistin ideyalarını inkişaf etdirərək diskursiv təhlilin qarşısında duran məqsəd və vəzifələrlə bağlı öz baxışını təqdim etdi. M.Fuko və onun həmfikirələrinə görə, danışanın mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi vacibdir, lakin bu, yaradılan söyləmə deyil, söyləmin və onun, sözlün ən geniş mənasında, ifadə etdiyi qarşılıqlı şəkildə əvəzlənən digər subyektlərə münasibətdə müəyyənləşdirilməlidir. Beləliklə, fransız məktəbi üçün diskurs ilk növbədə müəyyən sosial-siyasi qrupa və ya dövrə xas olan müəyyən söyləm tipidir (məsələn, “qloballaşma diskursu”, “faşist diskursu”, “kommunist diskursu”).

M.Fukonun linqvistikasını tarixi materializmlə birləşdirən konsepsiyası, metodologiyalarında yaxınlıq olmasına baxmayaraq, keçmiş Sovet və onun bir hissəsi olan Azərbaycan dilçiliyində özünə yer ala bilmədi. Burada diskurs Z.Harrisin başa düşdüyü mənada da geniş yayılmadı, halbuki məhz əsrin ikinci yarısında Sovet dilçiliyində mətn qrammatikası (lingvistikası) istiqaməti formalaşmağa başlamışdı. Mətnin təşkilinin linqvistik qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirərəkən dilçilər həm tətbiq olunan metodun yetərli olmaması, həm də istifadə olunan terminoloji aparatın (cümlə və söyləmin, mətn və onun vahidlərinin fərqləndirilməsi və s.) birmənalı olmaması fikrinə gəldilər. Bundan başqa, ənənəvi struktur-semantik yanaşma mətnin tamlıq və əlaqəlilik kimi əsas xarakteristikalarını izah etmək iqtidarında deyildi.

Mətn kateqoriyalarının sırf linqvistik izahının qeyri-mümkünlüyü qonşu sahələrə müraciəti şərtləndirdi: mətni yaradanın niyyətinin, müəllif obrazının rolu haqqında fərziyyə formalaşdı. Belə yanaşma E.Benvenistin diskursa baxışları ilə səsləşirdi, lakin bu definisiya xeyli müddət diqqətdən kənar qaldı.

“Diskurs” termini XX əsrin 80-ci illərinin sonlarına qədər üç əsas mənasının heç birində ardıcıl olaraq işlədilmirdi. 90-cı illərdən bu terminin bütün mənalari eyni zamanda aktuallaşdı və bununla mütəxəssislərin qarşısında onun mənalarını dəqiqləşdirmək məsələsini qoydu. Son illər diskursun publisistikada geniş işlədilmə sosial hadisə kimi mənasını təhlilə cəlb etmədən onun termin kimi ikili lingvistik izahına nəzər salaq. Müasir tədqiqatlarda diskurs, birincisi, “həyata dalmış nitq” (kommunikativ situasiya), ikincisi, informasiya axınının kommunikasiya iştirakçıları arasında hərəkətidir.

Əlbəttə, bu nəzər nöqtələri bir-birini inkar etmir, hətta müəyyən mənada tamamlayır, çünki mətnin yaranması və dərki prosesləri haqqındakı təsəvvürlər kommunikativ situasiyasız mümkün deyildir. Diskursa bir proses kimi baxış müəyyən mənada fransız tədqiqatçılarınin söyləmin subyektinin aparıcı rolu haqqındakı fikrinə söykənir. Zənnimizcə, diskurs kommunikantların danışanın dünyanı dərk etməsi, başa düşməsi və təqdim etməsi və resipiyentin dünyanın dil mənzərəsini dərk etməsi və rekonstruksiyası ilə bağlı nitq–düşünmə hərəkətlərinin məcmusudur. Belə yanaşma dilə dinamik yanaşma ilə bağlıdır.

Kommunikantların etdikləri müxtəlif istiqamətli, lakin öz təbiətinə görə konqruent (bərabər, bir-birinə adekvat) olan hərəkətlərin kəsişmə nöqtəsi məndir. Diskursun proses kimi dərki mətni statik hadisə kimi təhlil etməyə imkan verir. Məsələn, Z.Y.Turayeva hesab edir ki, mətn onu yaradan və qavrayan subyektin şüuru xaricində müəyyən parametrlərdə mövcuddur. Bu mənada o, qapalı sistemdir və onun üçün sükunət vəziyyəti səciyyəvidir [7, 12]. Mətnə belə baxış daha əsnəvidir: birincisi, mətn dilin yazılı forması faktıdır, ikincisi, mətnə birbaşa və metonimik mənalardan qarışması baş verir: “mətn” termini ilə mətnin fraqmenti təsvir olunur. İ.R.Qalperin hesab edir ki, “mətn nitqyaratma prosesinin bitkinliyə malik, ədəbi sənəd tipinə uyğun şəkildə işlənmiş və yazılı sənəd şəklində obyektivləşdirilmiş, müxtəlif tip leksik, qrammatik, məntiqi, üslubi əlaqələrlə birləşdirilmiş, müəyyən məqsədyönlülüyə və pragmatik istiqamətə malik, addan (başlıqdan) və bir sıra xüsusi vahidlərdən (frazafövqü vahidlərdən) ibarət əsərdir” [4, 18]. Belə tərif dilə statik yanaşmaya tamamilə uyğundur.

A.Məmmədşadə diskurs haqqında müasir elmdə deyilənləri ümumiləşdirərək yazır: “Diskurs yazılı və şifahi nitqdə özündə verbal və qeyri-verbal (ən geniş mənada) vasitələri birləşdirən mətn və kontekstdir. Diskurs müəyyən zaman və məkan vəhdətində yaranır, mövcud olur və onu yaradan situasiya (konkret insanlardan geniş mənada sosial mühitə qədər) dəyişdikdə onun qavranması, yəni ilkin diskursiv mənasının dərki də dəyişir” [2, 20].

Fikrimizcə, diskurs kimi hər iki kommunikantın nitq–fikir hərəkətlərinin məcmusu götürüldükdə mətnin diskursun ara mərhələsi hesab edilməsi daha inandırıcıdır. Eyni zamanda mətn gerçəkliyin obyektiv şəkildə mövcud olan faktı, diskursun məhsulu (nəticəsi) kimi nəzərdən keçirilə bilər. A.Məmmədovun yazdığı kimi, dilçilikdə mətnə hazır məhsul, nitq–əqli prosesin nəticəsi kimi baxılır. “Mətn” termini bir neçə mənada işlədilir. Bir tərəfdən “mətn” termini ilə özündə bitmiş məna ehtiva edən bir və ya bir neçə cümlədən ibarət hər hansı söyləmə (diskurs), digər tərəfdən hekayə, roman, məqalə kimi nitq əsərləri bildirilir [1, 9].

Mətn haqqında diskursun məhsulu kimi danışmağa linqvistikada intellekt haqqında elmlər üçün əsas olan təfəkkürün kvant xarakterli olması haqqındakı fikir əsas verir. Buradan diskursun diskret-dalğalı təbiətli olması fikri irəli gəlir. Bununla da ehtimal etmək olar ki, diskretlik istənilən diskursun ilkin xüsusiyyətidir, informasiya axınının klauzalara bölgüsü isə danışanın intensiyasından və bütövlükdə kommunikativ situasiyadan asılı olmayaraq baş verir. Qeyri-iradi və spontan diskretlik danışanın dominant strategiyası kimi yaradılan mətnin əlaqəliliyinin müəyyənləşdirilməsini şərtləndirir: “Dil strukturu baxımından adekvat nitq formasının yaranması sözləmlərin daha aşağı səviyyəli struktur baxımından relevant vahidlərdən yaradılması və onların köməyi ilə insanın öz fikirlərini təsbit etməyə və ifadə etməyə qabil olduğu daha iri bloklarda birləşdirilməsi prosesi kimi düşünülə bilər” [5, 45].

Transformasiyanın zəruriliyi konseptin diskret strukturu və mətnin səthi formasının bir araya sığmaması ilə müəyyənləşir; bu, mental təsəvvürün konfigurasiyasının xətti struktura dəyişdirilməsi ilə bağlıdır. Diskret təsəvvürün əlaqəli təsəvvürə çevrilməsi kommunikasiyanın uğurlu olmasının zəruri şərtidir: əlaqəsiz mətnin kodunu adresat adekvat şəkildə açma bilməz. Bu transformasiya diskursun global və lokal əlaqəliliyinin müəyyənləşdirilməsindən keçərək baş verir.

Global əlaqəliliyi biz diskursun mövzu vəhdəti kimi başa düşürük. Onu diskursun işlənməsinin ilkin mərhələsində müəllif müəyyənləşdirir. Bu zaman bilik strukturları arasında relevant əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi baş verir və situasiyanın əlaqəli modeli təqdim olunur. Lokal əlaqəliliyin müəyyənləşdirilməsi mətnin formalaşma mərhələsində baş verir və propozisiyalar və səthi strukturlar arasında əlaqələrin aşkarlanmasını tələb edir. Bu mərhələdə müəllif intensiyaları produsent klauzalar arasında relevant əlaqələri eksplikasiya üçün adekvat səthi strukturun seçimini nəzərdə tutur. Diskursun qurulması zamanı danışanın informasiyanın klauzalar üzrə bölgüsünün (bir predikasiyaya bir ideya) dəyişməzliyi faktını nəzərə alaraq səthi struktur seçməsi situasiyanın konteksti və linqvistik kontekst kimi dəyişənlərdən asılıdır.

Propozisiyanın inkişafı manifestasiyanı və sadə, mürəkkəb, bağlayıcısız mürəkkəb cümlə və ifadədən böyük vahidlərin struktur sxemini şərtləndirə bilər. Bizə elə gəlir ki, mətnə diskursun məhsulu kimi yanaşma sintaksisin bu iki vahidinin qarşı-qarşıya qoyulmasını aradan qaldırır. Birincisi, frazaövqü birləşmələr və klauzaların birləşməsinin digər variantları arasında prinsipial fərq yalnız dildən yazılı formada istifadə zamanı aşkar olur. İkincisi, bağlayıcılı və bağlayıcısız konstruksiyalar arasında hədd yalnız əlaqə vasitələrindəki fərqləndirmədən çıxış edərək qoyulur. Mətn sintaksisi tədqiqatçıların çoxu isə həm bağlayıcılı mürəkkəb cümlə, həm bağlayıcısız mürəkkəb cümlə, həm mürəkkəb sintaktik bütöv tərkibində mürəkkəb cümlələrin qeyri-diskret strukturda birləşdirilməsində ixtisaslaşan əlavə əlaqə vasitələrini fərqləndirməyə meyillidir. D.Yunusova görə, “...mürəkkəb sintaktik strukturlar müxtəlif prinsiplərə əsasən araşdırılmışdır, məsələn, strukturuna, komponentləri bağlayan birləşdirici komponentlərə, tabeli və ya tabelsiz komponentlər arasındakı funksional əlaqələrə, intonasiyaya görə və s. Lakin mövcud bütün araşdırmalarda bu prinsiplərdən biri əsas götürülmüş, digərləri isə kölgədə qalmışdır” [3, 105].

Bizim mətn haqqında statik immanent əlaqəli ara mərhələsi kimi təsəvvürümüz onu kommunikasiyada iki dayanacaq arasında olan istənilən uzunluqda dil işarələri ardıcılığı hesab etməyə imkan verir. Belə yanaşma mətni sözləmlə yaxınlaşdırır və dilin statik analizi üçün əsas olan yazılı və şifahi modullar arasındakı fərqi nəzərə almır. Dinamik yanaşma mətn linqvistikası üçün əhəmiyyətli olan tədqiqat vahidləri haqqında məsələyə də cavab verməyə imkan verir. Bu baxımdan mətn resipient kommunikasiyanın dayandırılmasına qərar verənə qədər diskursun məhsulu olur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Məmmədov A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Fil. e. d. ... dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2003.
2. Məmmədzadə A. Hərbi diskursun praqmalinqvistik tədqiqi (ingilis dilinin materialları üzrə). Filol. üzrə f. d. ... diss. avtoreferatı. Bakı, 2016.
3. Yunusov D. Müqayisəli tipologiya. Bakı: Mütərcim, 2012.
4. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М., 1981.
5. Колшанский Г. В. О языковом механизме порождения текста // Вопросы языкознания. 1983, № 3, с.44-51.
6. Серио П. Деревянный язык и его двойник // Квадратура смысла: французская школа анализа дискурса. М., 1999.
7. Тураева З.Я. Лингвистика текста (текст: структура и семантика). М., 1986.
8. <http://psyberlink.flogiston.ru/internet/bits/vandijk2.htm>

Summary

Abida İsgandarova Text as a product of discourse

The notion of “discourse” in modern meaning was used for the first time in the 50’s. By that time the term “discourse” had been accepted as polysemantic. The article deals with the development of discourse meanings and its relation to the notion of “text”. Having considered the various relationships of these notions and their content basis, the author comes to the conclusion that the text is a product and the result of discourse.

Резюме

Абида Искандарова Текст как продукт дискурса

Понятие “дискурс” в современных значениях впервые был употреблен в 50-х годах. И уже тогда была обозначена многозначность термина “дискурс”. В статье рассматривается развитие значений дискурса и его соотношение с понятием “текст”. Рассмотрев различные соотношения этих понятий и их содержательную основу, автор приходит к заключению о том, что текст – продукт, результат дискурса и остается таковым, пока реципиент не решает прекратить процесс коммуникации.

Rəyçilər: fil.e.d., prof.A.Məmmədov, fil.e.d., prof.F.Cahangirov.

Валида Агабалаева
БСУ

К ИСТОРИИ СОЗДАНИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ ЯЗЫКОВ

Ключевые слова: *международные языки, профессиональный язык, воляпук, ido, эсперанто, язык науки и техники, интерлингвистика.*

Açar sözlər: *beynəlxalq dillər, peşə dili, volyapük, ido, esperanto, elm və texnika dili, interlingvistika.*

Key words: *international languages, professional language, Volapuk, Ido, Esperanto, language of science and technology, interlinguistics.*

На протяжении веков для изложения научных мыслей использовались немногие языки, но и это мешало взаимопониманию ученых различных стран. Велись поиски единого способа изложений знаний, независимо от родного или вспомогательного языка ученого. Результаты были достигнуты в двух основных направлениях:

1. Были созданы метаязыки ряда дисциплин – математики, механики, физики, биологии, химии с использованием формализованных записей, включающих символы и различные знаки, не подлежащие переводу, единые в своем международном профессиональном употреблении;

2. Создавались международные вспомогательные языки, которые не имеют жесткого профессионального ограничения, доступные всем тем, кто этим интересуется.

Между этими полюсами предлагались еще некоторые промежуточные решения с тем или иным ограничением.

Одним из первых особый искусственный язык предложил Р.Льюль. Проблемой создания искусственных языков занимались во второй половине XVII в. основатели математики Нового времени И.Ньютон и Г.В.Лейбниц [4, 34].

Еще раньше идею создания грамматики без исключений, которая обеспечивала простое пользование языком с помощью словаря и сведений об образовании слова, высказал Декарт в своем письме к аббату Мерсенну.

В конце XIX – начале XX в. эта идея возродилась и материализовалась в форме нескольких искусственных международных вспомогательных языков, которые проще выучить, чем любой естественный язык. Цель создания таких языков – преодоление языкового барьера между всеми народами на их едином пути к миру и развитию. Так появились языки воляпук, ido, эсперанто, *Latino sine fleksione* и др.

Несмотря на то, что многие международные искусственные языки ориентированы на латинские корни, ни один из них не стал непосредственным источником новых терминов. Последние продолжали создаваться по латинским образцам, с использованием широкой системы аффиксов, специализированных в каждом подязыке. Несмотря на это, Э.Вюстер не раз ис-

пользовал язык эсперанто, а Э.Дрезен составил на языке эсперанто доклад, который был послан в Международную ассоциацию стандартов ISA.

Популярность латыни в Европе и ее неисчерпанные возможности порождают идею создания общих международных языков и на иных основах. Так, в XIX в. в Лангедоке на юге Франции возникло общество романских языков, которые хотели воссоединить всех романцев для подтверждения бессмертия латинской расы [1, 237-238]. Однако неизбежность расхождения значений и форм слов при удалении их в пространстве и во времени сделали эту задачу невыполнимой. Это же навело профессионалов на мысль о желательности сохранения общего профессионального понимания для людей, которые пользовались теми же языками, но которые жили в разных странах.

В 20-е годы XX века появилось понятие профессионального языка *Fachsprache*. Оно пришло из так называемой инженерной лингвистики, сложившейся в 20-е годы в переписке фирм, которые старались одинаково именовать одни и те же вещи. В последние годы этот особый профессиональный язык получил название язык для специальных целей (англ. *Language for special Purposes*). Поскольку инженеры в разных странах осваивали *Commercial English* – английский язык, приспособленный для деловой корреспонденции, преподававшийся в коммерческих училищах Средней и Западной Европы примерно в одинаковом объеме, он впоследствии получил название *English for Special Purposes*. Например, в докладе Л. К.Дрозда понятие “коммерческий английский” переведено как экономическая лингвистика, хотя это не наука о языке, а лишь учебный предмет, первоначально введенный Мессингом и имеющий исключительно прикладное значение [3].

Работа над созданием общих языков, а также упрощенные изучения национальных языков привело в XVIII в. к идее сокращенных языковых систем. Так, в 1787 г. Лот предложил редуцированный английский, в 1839 г. Шипфер разработал упрощенный французский, в 1908 г. И.Хошек, в 1912 г. И.Конечный и Е.Колкой – системы упрощенного русского и других славянских языков, в 1915-1916 гг. Бауман и В.Освальд – упрощенного немецкого, в 1918 г. Кайзер – упрощенного шведского, в 1930-1932 гг. Р.Сахрисон – упрощенного английского *Anglic*. Опираясь на эти опыты в 30-е годы Ч.К.Огден предложил упрощенный английский язык – Бейсик инглиш (*Basic English*). Ч.К.Огден в отличие от Р.Сахрисона сохранил английскую орфографию, но упростил грамматику и сократил словарь до 850 корней. Все остальное в нем выражается описательно, например, значение “ваша книга” – как *книга принадлежит Вам*, значение “мука” – как *зерно-порошок* [5].

Этот английский был далек от общего английского и представлял собой фрагмент национального языка. Изучив Бейсик в качестве начального курса, человек мог затем, совершенствуя свои знания, овладеть подлинным английским языком. Предполагая, что Бейсик смог бы стать языком международной торговли и науки, Огден в своих работах конкретизировал пути его внедрения [2, 46-50].

Э.Вюстер называл международные вспомогательные языки плановыми, поскольку они специально создаются по определенному замыслу, в от-

личие от естественно сложившихся народных языков. Наука о плановых языках – интерлингвистика – охватывает все стороны построения таких языков. С середины XX в. термины составляют основной компонент плановых языков. Флексии, которые создают затруднение в естественных языках, заменяются в искусственных языках вспомогательными словами. В терминологиях значительное внимание уделяется максимальному упрощению флексий, выравниванию их в соответствии с более продуктивными слово-образовательными типами, исключению из терминологической области слов с непродуктивными типами склонения и т.д.

В 1983 г. Ашби и Кларк выпустили в Лондоне словарь, включающий 6000 греческих и латинских элементов, которые встречаются в языках ев-ропейского ареала и в международной научной терминологии. Словарь составлен на новом искусственном международном языке “Глосса”, не имеющем грамматики.

Появление “Глосса” имеет целью создать общий вспомогательный язык для ученых, инженеров, банков данных. Произношение языка “Глосса” близко к английскому. В словаре приведены слова на этом языке и их английские эквиваленты.

Сторонники движения Глосса развивают идеи Э.Вюстера.

Р.Эйххольц из Академии эсперанто предлагает эсперантистам создавать новые термины с помощью персональных компьютеров IBM с расширенным набором знаков, что позволяет использовать диакритику. На дисплее можно одновременно воспроизвести два документа, и текст может быть перенесён с одного на другой.

Международные вспомогательные языки ограниченно способствуют преодолению языковых барьеров в отдельных областях, облегчая международные профессиональные и иные коммуникации.

С середины XX в. была выдвинута идея обращения к машинному переводу как средству преодоления языковых барьеров между представителями научно и промышленно развитых стран, имеющими значительные достижения в различных областях науки и техники, изложенные на своих национальных языках. Однако после первых результатов машинный перевод зашел в тупик, так как компьютеризация обеспечивает преодоление языковых барьеров лишь отчасти, в ограниченных, обычно профессионально обусловленных сферах.

Как отмечает Вяч.Вс.Иванов, любое исследование одного или нескольких языков сводятся к выяснению его отношения к некоторой другой системе. Она может быть либо другим естественным языком, либо некоторой искусственной системой. Даже при неконтрастивном исследовании одного языка его почти всегда сопоставляют с другими системами либо в явном виде, либо в неявном [4, 23-26]. Вяч.Вс.Иванов говорит о необходимости выработки единой системы понятий для грамматического описания языков и о правилах соответствий, связывающих искусственные логические языки с некоторыми элементами структуры естественных языков [4, 32-33].

Наряду с развитием и совершенствованием национальных языков и принятием некоторых из них в качестве международных возникла идея соз-

дания искусственных международных вспомогательных языков, “ничейных” и в то же время общих.

Итак, в XX в. были поставлены взаимосвязанные, но не идентичные проблемы: преодолеть языковые барьеры, добиться взаимопонимания между народами и добиться однозначного понимания научных и технических терминов в специальных подъязыках.

Компьютеры разных систем способствуют их решению. Однако искусственные вспомогательные языки, и компьютеризация обеспечивают преодоление языковых барьеров лишь отчасти, в ограниченных, обычно профессионально обусловленных сферах. Поэтому научные исследования и поиски в этом направлении необходимо продолжать.

Использованная литература

1. Будилевич А.С. Общеславянский язык в ряду других общих языков Древней и Новой Европы. Т. 1, 1982.
2. Дрезен Е. К вопросу о бейсик-инглиш // Фронт науки и техники. М., 1934. № 10 – II.
3. Дрозд Л. К. К проблеме лингвистической терминологии // Теоретические и методологические вопросы терминологии. Международный симпозиум. М., 1979.
4. Иванов Вяч. Вс. Об исследовании структуры лингвистики и ее языка // Вопросы языкознания. 1988, № 2, с.23-39.
5. Суперанская А. В. Терминологическая работа на Западе // Совершенствование перевода зарубежной научно-технической литературы. Тезисы докладов и сообщений. М., 1978.

Xülasə

Validə Ağabalayeva

Beynəlxalq yardımçı dillərin yaranma tarixinə dair

Məqalə dünya alimlərinin hamısının çətinlik çəkə bilmədən istifadəsi üçün yararlı ola bilən volapük, ido, esperanto, *latino sin fleksione* kimi beynəlxalq yardımçı dillərin yaranması və inkişaf tarixindən bəhs olunur. Müəllif diqqəti bir sıra fənn sahələri üzrə metadillər və peşə məhdudluğu olmayan beynəlxalq yardımçı dillərin tarixinə, beynəlxalq süni dillər və *Language for special Purposes* kimi peşə dillərinin, həmçinin 6000 sözdən ibarət “Qlossa” dilinin yaradılmasına yönəldir, onların inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirir.

Summary

Valida Aghabalayeva

To the History of the International Auxiliary Languages

The article deals with the formation and history of development of the languages such as Volapuk, Ido, Esperanto, *Latino sin fleksione* that can be available for all scientists without any difficulty. The author draws attention to the history of some methalanguages on various disciplines, and international auxiliary languages available for all professions, at the same time to international artificial languages, *Language for special purposes*, and “Glossa” language containing 6000 words, defines their prospect of development.

Rəyçilər: filol.e.d., prof.N.Məmmədov.

Fərəh Niftəliyeva
ADU

FEİLİN QARŞILIQ VƏ MÜŞTƏRƏK NÖVLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *qrammatik kateqoriya, feilin məna növləri, qarşılıq növ, müştərək növ.*

Key words: *grammatical category, moods of verb, reciproque, sociative.*

Ключевые слова: *грамматическая категория, наклонения глагола, взаимный залог, совместный залог.*

Azərbaycan dilində feil nitq hissələri arasında həm kəmiyyətə zəngin, həm də forma və məzmun baxımından çoxcəhətlidir. Qrammatik kateqoriyalarının xarakterinə görə feil digər nitq hissələrindən fərqlənir. Feilin kateqoriyalarından biri də növ kateqoriyasıdır. Bu kateqoriya ilə bağlı fərqli fikirlər irəli sürülmüşdür. Türkoloqlar arasında feilin növlərini işin icrasında subyektin iştirakını əsas götürməklə müəyyənləşdirənlər əksəriyyət təşkil edir. Növlərin müəyyənləşdirilməsində iş və ya hərəkətin subyekt və obyekt münasibətini əsas götürənlər də vardır. N.A.Baskakov və M.Hüseynzadə türk dillərində növ kateqoriyasından bəhs edərəkən mövcud prinsiplərin hər üçünü əsas götürmüşlər. Onlar növ kateqoriyasına tərif verərkən bütün növlərin xüsusiyyətlərini nəzərə almışlar.

Deyənləri ümumiləşdirərək feilin növlərinin müəyyənləşdirilməsində aşağıda qeyd olunmuş prinsipi əsas götürmək lazımdır. Subyektlə hərəkət, hərəkətlə subyekt və obyekt, eləcə də subyektlə obyekt arasında mövcud olan münasibət feilin növlərini əmələ gətirir. Başqa sözlə desək, subyekt işi obyekt üzərində bilavasitə özü gördüyü kimi (məlum növ) başqasına da icra etdirir (icbar növ), həmçinin subyekt işi başqa bir subyektlə birgə yerinə yetirir (qarşılıq növ), yaxud da subyektin icra etdiyi iş və ya hərəkət obyekt üzərində deyil, subyektin öz üzərində görülür (qayıdış növ), bəzən isə iş və ya hərəkətin icrasında subyekt öz yerini obyektə verir (məchul növ), yaxud subyekt olmur və obyekt onu əvəz edə bilmir (şəxssiz) [7, 136].

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində morfoloji əlamətinə, leksik-semantik mənasına, cümlədəki sintaktik vəzifə və roluna görə feillər məlum, məchul, şəxssiz, qayıdış, qarşılıq-müştərək və icbar olmaqla altı növə ayrılır [5, 157].

Azərbaycan ədəbi dilində feilin qarşılıq-müştərək növü altmışıncı illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabında və orta məktəb dərslərlərində yalnız “qarşılıq növ” kimi, 1980-ci ildə nəşr olunmuş “Müasir Azərbaycan dili” kitabında isə “qarşılıq-birgəlik növü” kimi verilmişdir. M.Hüseynzadə bu növdə olan feilləri qarşılıq və müştərək adı altında iki yerə bölür [5]. Q.Kazımov “Müasir Azərbaycan dili” dərslində əsasən qarşılıq növ feilləri barədə məlumat verir və göstərir ki “... az bir qrup feil var ki, işin qarşılıqlı deyil, müştərək şəkildə icra olunduğunu bildirir. Bunlar təsirsiz feillərdən düzəlir və birgəlik bildi-

rən feillər adlandırılır; məs.: *Quzular mələşir. Hamı gülüşdü. Birgəlik bildirən feillər təsirsiz olaraq qalır*” [6, 200].

Qarşılıq növ feilləri iş və ya hərəkətlə onun icraçıları arasındakı münasibəti göstərir. Bu növ feillər iki əsas mənaya – hərəkətin qarşılıqlı və müştərəkliyi mənalarına malik olur. Müştərəklik feildəki qarşılıqlılıq mənasından inkişaf etmişdir. Azərbaycan dilçiliyində qarşılıq növündəki iki əsas mənənin hansı feillərlə əlaqədar olması fərqli şəkildə izah edilir. Bəzən qarşılıqlılıq mənası subyektləri şəxs olan feillərə, müştərəklik mənası isə subyektləri digər canlılar, yaxud cansız əşyalar olan feillərə aid edilir. Lakin faktik materiallar göstərir ki, qarşılıqlılıq və müştərəklik mənaları subyektlərin xarakterindən asılı deyildir, bilavasitə feillərin semantikasına ilə bağlıdır. Müq. et: *yazışmaq, vuruşmaq. Uzun illərin ayrılığından sonra Təvəkkül yeganə dostu Əhmədlə görüşdü* (İ.Şıxlı).

Azərbaycan dilində bu növ daha çox hərəkət (*görüşmək, dartışmaq*), iş (*yazışmaq*) və nitq feillərini (*pıçıldamaq*) əhatə edir. Qarşılıq növündə olan feillər işin icrasında bir neçə subyektin eyni zamanda qarşılıqlı şəkildə iştirakını bildirir. Bu feillər cümlədə çox vaxt “bir-biri ilə” birləşməsilə müşayiət edilir. Müasir Azərbaycan dilində feilin qarşılıq növü *-iş/-iş-uş/-üş, -aş/-əş* və *-ş* şəkilçiləri vasitəsilə düzəlir. Məsələn, *yazışmaq, görüşmək, deyişmək* kimi feillər qarşılıqlılıq mənasını ifadə edir: *Sürətlə hərələnən dəyirman daşının o tərəfində dayanmış Musa əlinin ununu çırparaq üçümüzə də görüşdü* (İ.Əfəndiyev). Lakin bu şəkilçiləri olan feillərin heç də hamısı qarşılıqlılıq mənasını ifadə etmir.

Qarşılıq növündə olan feillərin əksəriyyəti təsirli feillərdən əmələ gəlir və növ şəkilçisi qəbul etdikdən sonra təsirsiz feilə çevrilir. Bu feilləri *-dir/-dir/-dur/-dür* şəkilçisinin əlavə edilməsilə yenidən təsirli feillərə çevirmək olar, lakin bu halda onlar başqa növ mənasını da əldə edir. Məsələn, *görüştürmək, döyüştürmək, vuruşdurmaq*. Feilin qarşılıq növü bəzən qayıdış növ feillərindən əmələ gəlir. Qarşılıq növünün şəkilçisinin qayıdış növdə olan feillərə artırılma bilməsi onların subyektlərlə bilavasitə bağlı olmasından irəli gəlir. Müq. et: *üzülmək – üzülüştürmək*. Məsələn: *İşləri təhvil verəndən sonra Zərbəli kəndlə tamamilə üzülüştürmüşdü* (B.Bayramov).

-ş şəkilçisi sonu saitlə bitən çoxhecalı sadə və düzəltmə feillərə, həmçinin *-la/-lə* şəkilçili düzəltmə feillərə artırılır: *salamlaşmaq, qucaqlaşmaq* və s. *Moruq özünə gələndən sonra gəlinini axtarmış, onu çağırtdırıb bağrına basmış, qucaqlaşmışdı* (B.Bayramov).

Müasir Azərbaycan dilində qarşılıq növ mənasına malik feillərin bir qisminə *-iş/-iş/-uş/-üş* növ şəkilçisini ayırmaq mümkün olmur. Kökü öz ilkin mənasından uzaqlaşmış həmin feillərdə növ şəkilçisi daşlaşmışdır. Məsələn: *yarışmaq, toqquşmaq*.

-aş/-əş şəkilçisi o qədər də məhsuldar deyildir. Bu şəkilçi cəmi bir neçə təkhecalı feilə artırılaraq onlarda yarış, hərəkət mənasını yaradır: *tutaşmaq, öcəşmək* və s. *Savalanın oğlu qəza törətməkdən əlavə, milis işçiləri ilə də tutaşmış, öz işini daha da çətinə salmışdı. Savalanın dedi-qodularına qulaq asan Moruq arvad hər gün Qaratellə öcəşir, oğlu ilə gəlininin arasına nifaq salırdı* (B.Bayramov).

-laş/-ləş şəkilçisi *-la/-lə* feildüzəldən şəkilçisi ilə *-ş* şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Lakin bu qrupdan olan feillərin hamısı deyil, yalnız bəziləri

qarşılıqlılıq mənası ifadə edir: *xudahafizləşmək, dilləşmək, sözləşmək, vidalaşmaq* və s. *Şirvan baş mühasiblə neçə gün əvvəldən sözləşmişdi ki, ova gedəndə birlikdə getsinlər və yaxşıca dincəlsinlər. Qaratel bir müddət Anastasiya Yeqorovnağildə oturaraq söhbət etmiş, sonra isə vidalaşaraq yenə də rayon mərkəzinə qayıtmışdı* (B.Bayramov).

Göstərilən formalarla düzələn qarşılıq növ feilləri müxtəlif mənalar ifadə edir. Həmin mənalar iş və ya hərəkətlə onu icra edən subyektlər arasındakı münasibətdən irəli gəlir, iş və ya hərəkətin qarşılıqlı şəkildə icra edildiyini göstərir: *qucaqlaşmaq, görüşmək, məktublaşmaq. Hər ikisi böyük vəzifəyə təyin olunandan sonra iş-gücün çoxluğundan və vaxtın azlığından nə bir-biri ilə görüşməyə, nə də məktublaşmağa imkan tapmırdılar* (B.Bayramov). Bu feillər bir-birinə təsir göstərən iki və daha çox subyekt arasında iş və ya hərəkəti bildirir. Məsələn: *öpüşmək, döyüşmək*. Belə feillərin işləndiyi cümlələrdə subyektlər (o cümlədən cəm şəkilçisi ilə, yaxud toplu şəkildə ifadə edilən subyektlər) “bir-biri ilə” “öz aralarında” kimi birləşmələrlə müşayiət edilə bilər. Məsələn: *Onlar bir-biri ilə qucaqlaşmış halda evin astanasında sakitcə dayanmışdılar, evdəkilərin varlığı onları narahat etmirdi. Qaratel onun haqqında gedən dedi-qodularla, kənddə hələ də baş qaldıran köhnəliklə döyüşməyə hazır idi* (B.Bayramov).

Qarşılıq növ feilləri iş və ya hərəkətlə onun icraçıları arasında münasibəti göstərir. Müştərəklik mənası feildəki qarşılıqlılıq mənasından yaranır. Son dövrlərə qədər bu növ əsasən feilin qarşılıq növü adı altında tədqiq edilirdi. Lakin tədqiqatlar göstərdi ki, feilin qarşılıq və müştərək növləri arasında çox incə fərqlər vardır.

Feilin müştərək növü də hərəkətlə onun icraçıları (subyektləri) arasındakı münasibəti əks etdirir. Feilin bu növündə subyektin heç bir obyekt üzərində təsiri olmur. Müştərək növdə olan feillərin mənası göstərir ki, hərəkətin icrasında bir neçə subyekt iştirak edir və onlar hərəkəti eyni vaxtda, birgə və paralel şəkildə icra edir. Məsələn: *gülüşdük, uçuşur, mələşir*. Müştərək növün də formal göstəricisi *-iş/-iş/-uş/-üş/-ş* şəkilçisidir. Qarşılıq növ feillərindən fərqli olaraq müştərək növ təsirsiz feillərdən əmələ gəlir, növ şəkilçisi qəbul etdikdən sonra da təsirsiz olaraq qalır və ona görə də obyekt tələb etmir: *ağlaşmaq, hürüşmək, bağırımaq* və s.

Müştərək növ feillərin bir qismi səs təqlidi bildirən sözlərdən əmələ gəlir. Məsələn: *vızıldaşmaq, zingildəşmək, cikkildəşmək, mələşmək. Yazın gəldiyini hiss edən bal arıları vızıldaşır, qurbağalar quruldaşır, qarğalar qarıladaşır. Körpə sərçə balaları analarını görüb cikkildəşdilər*.

Beləliklə, Azərbaycan dilində feilin qarşılıq və müştərək növləri, eyni formal əlamətlərə malik olmasına baxmayaraq, bir-birindən fərqləndirilməli, ayrı-ayrı növlər hesab edilməlidir.

İstiadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundova Ə. Azərbaycanca qrammatik konsepsiyanın formalaşması tarixi. Fil.f.d. ... dis. Bakı, 2007.
2. Aslanov A. Müasir Azərbaycan dilində qrammatik kateqoriyalar. Bakı, 1985.
3. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: morfologiyaya yeni baxışlar və leksematika. II cild. Bakı, 2012.

4. Hüseynzadə Ç. Azərbaycan dilində morfoloji norma. Bakı, 2004.
5. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1973.
6. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili (morfolojiya). Bakı, 2010.
7. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. II cild. Bakı: Elm, 1980.

Summary

Farah Niftaliyeva

Some features of reciprocal and sociative voices of verbs in Azerbaijani

The article deals with the features of distinguishing reciprocal and sociative voices of verbs. It's discovered that there are slight differences between verbs expressing sociative and reciprocal meanings formed by adding suffix *-iş/-iş/-uş/-üş/-ş*. Reciprocal verbs denotes the relationship between two subjects, while sociative ones do the same between more than two subjects and the actions being performed mutually, formed by sociative meaning of a verb. Such verbs, as a rule, are intransitive.

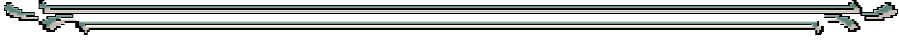
Резюме

Фарах Нифталиева

Некоторые особенности взаимного и совместного залогов глагола в азербайджанском языке

В статье рассматриваются отличительные особенности взаимного и совместного залогов. Устанавливается, что между глаголами на *-iş/-iş/-uş/-üş/-ş*, выражающими взаимность и совместность, имеются тонкие различия. Глаголы взаимного залога обозначают действие между двумя и более субъектами, тогда как глаголы совместного залога выражают отношение между несколькими субъектами, совместное действие нескольких лиц одновременно и образуются от глаголов взаимного залога. Такие глаголы, как правило, являются переходными.

ƏDƏBİYYAT

Sofiya Mirzəyeva
ADU

RƏVAYƏTLƏRDƏ TARİXİ HADİSƏLƏRİN BƏDİİ İFADƏSİ

Açar sözlər: *rəvayətlər, milli, folklor, tarixi, etnoqrafik.*

Keywords: *legends, national, folklore, historical, ethnographic.*

Ключевые слова: *легенды, национальный, фольклор, исторический, этнографический.*

Azərbaycan xalq ədəbiyyatının formalaşmasında xüsusi yeri olan janrlardan biri də rəvayətlərdir. Rəvayətlər epik növün kiçik həcmli janrlarındandır. Rəvayətlər öz formasına görə əfsanələrə çox yaxındır. Hər ikisinin sujeti yığcam olur, lakin rəvayətlərdə fantastikaya yer yoxdur. Onlar nə vaxtsa həqiqiətən baş vermiş, sonradan ağızdan-ağıza keçərək ilkin dəqiqliyini, təfərrüatını itirmiş söhbətlərdir, ona görə də həmişə “rəvayətə görə”, “deyilənə görə”, “belə rəvayət edilir ki” ifadələri ilə başlanır. Məsələn:

Rəvayətə görə, məşhur fars-tacik şairi Sədi Şirazi bir gün yol ilə gedirmiş. Birdən yol kənarındakı bir kərpicəsən kişinin onun şeirlərini necə gəldi zümzümə etdiyini eşidir. Şair bir söz deməyib kişinin qurutmaq üçün yol qırağına düzdüyü çiy kərpiclərin üstünə çıxır və onları tapdamağa başlayır. Kərpicəsən bunu görüb hay-həşir salır:

- A kişi dəli olmusan? Bu yazıq kərpiclərin günahı nədir ki, onların qabırğasını sındırırsan? Axı mən bunlara xeyli zəhmət çəkmişəm!

Sədi cavabında deyir:

- Bəs mənim o yazıq şeirlərimin günahı nədir ki, sən onların qol-qabırğasını sındırırsan? Məgər mən onların üzərində zəhmət çəkməmişəm?!

Epik üslubda yaranmış rəvayətlər, əfsanələr və lətifələrin müqayisəsi göstərir ki, rəvayətlərdə əsas şərt müəyyən gümanlara əsaslanan, nə zamansa baş vermiş hadisələrlə bağlı olan tarixilikdir. Əfsanə müəyyən mətni etioloji cəhətdən izah etdiyi halda, rəvayət, mətn haqqında məlumat verir və mətndəki hadisənin təhkiyəsində kiməsə istinad edir. Əhvalat konkret, yaxud naməlum şəxsin adı ilə bağlana bilər.

Azad Nəbiyev rəvayətləri 3 qrupa bölür: əxlaqi-ibrətamiz rəvayətlər, toponimik rəvayətlər, dini rəvayətlər. O, folklorşünaslıqda ilk dəfə olaraq rəvayətlərin təsnifatını verir [4, 78]. Bu təsnifat bütün rəvayətləri əhatə etməsə də, uğurlu cəhddir.

Rəvayət təhkiyə əsasında qurulur, yəni rəvayəti söyləyən onu əhvalatın şahidi kimi təqdim edir.

Mif və əfsanədə bədiilik olduğu halda, rəvayətdə bədiiliyin bəzək-düzəyi söyləyicinin fakta münasibətində aşkar olunur. Məsələn, əfsanədə çevrilmə bədiiliyə xidmət edir, rəvayətdə isə belə deyildir. Rəvayətdə bədiilik mətnin daxilindədir. Əfsanələrdə motiv süjetə tam çevrilə bilmir, bəsitdir, rəvayətlərdə isə süjet xətti qurulur. Rəvayətlər ağızdan-ağıza keçərək ilkin məzmunundan uzaqlaşır, bədi dəyişikliyə uğrayaraq şahid söhbətləri kimi formalaşmaqda davam edir.

İsrafil Abbaslı isə rəvayətləri 3 qrupda birləşdirir: etimoloji rəvayətlər, izahlı rəvayətlər, real və yarımtarixi şəxsiyyətlərlə bağlı rəvayətlər.

Etimoloji rəvayətlərdə dar və geniş mənada mətndəki sözlər, ifadələr, hadisələr, ayrı-ayrı predmetlərin adları, xalqın etnogenezisi, tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı etnonimlər, qala adlarının mənşəyi və s. tarixi aspektdə əks etdirilir.

İzahlı rəvayətlərdə isə dünya, kainat, Ay, Günəş, ulduzlar, dağlar, dərələr, çaylar, bulaqlar, bitkilər və heyvanların adlarının necə yaranması haqqında məlumatlar verilir. Belə rəvayətlərin əsas funksiyası təqdim olunan hadisəni etimoloji cəhətdən izah etməkdir. Onlara “Ağca qala”, “Pir dağı”, “Daş çoban”, “Gəlin qaya”, “Lalə” rəvayətlərini nümunə göstərmək olar.

Real və tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı rəvayətlərdə də tarixi və əfsanəvi şəxsiyyətlərin həyatından bəhs edən folklorlaşmış süjetli mətnlər şəklində məlumatlar verilir. Belə şəxsiyyətlərdən Astiaq, Tomris, Teymurləng, Nadir şah, Hacı Çələbi xan, Makedoniyalı İskəndər, Nuh peyğəmbər, Süleyman peyğəmbər, Oğuz xan haqqında söylənen rəvayətlər bu bölgüyə daxil edilir. İ. Abbaslı belə rəvayətin özünü də padşahlar, hökmdarlar, alimlər, sənətçilər, müqəddəslər, övliyələr, el qəhrəmanları və başqalarından bəhs edən kiçik qruplara ayırır. Tədqiqatçının özünün də qeyd etdiyi kimi, bu bölgü təxmini bölgüdür. Belə rəvayətlər sırasına dini mövzuda və mifoloji rəvayətləri də əlavə etmək olar.

Rəvayətin məzmunu təhkiyəçinin üslubundan da asılıdır. Rəvayəti söyləyən bəzən ona əlavələr də edir. Bu, onun məzmununun genişlənməsinə səbəb olur. Əfsanələr kimi rəvayətlər də müxtəlif ərazilərə yayıla bilər. Bu, əhalinin miqrasiyası ilə bağlı olur. Yaxın miqrasiyalar zamanı rəvayətin məzmunu o qədər də dəyişikliyə məruz qalmır, miqrasiya sahəsi böyüdükcə rəvayət daha böyük dəyişikliklərə məruz qalır [7, 24].

Rəvayətlərin bir xüsusiyyəti onların tarixi faktlara əsaslanmasıdır. Tarixi hadisələr xalqın yaddaşında möhkəm kök saldığından xalq onu uzun zaman unutmur. Belə hadisələrin təhkiyəsi zamanı söyləyici ona müəyyən əlavələr edərək və ya ondan nəyisə çıxararaq çatdırır. Tarixi hadisədəki zaman epos düşüncəsində öz rolunu itirmişsə, real əsasını qoruyub saxlaya bilməmişsə, həmin hadisə tarixi rəvayət tipinə çevrilir.

R. Qafarlı rəvayətlərin janr spesifikasiyasını 4 qismə ayırır:

- 1) Birbaşa tarixi hadisələrdən doğan rəvayətlər,
- 2) Müəyyən əlamətə görə tarixi hadisələrə çox oxşar olan və tamamilə başqa mövzularda rəvayətlər. Onlarda təsvir edilən hadisələr ardıcıl olur.
- 3) Tarixi şəxsiyyətlərin adlarından qalxan kimi istifadə edərək xalq arasında əxlaqi-etik normaları yaymaq məqsədi güdən rəvayət. Belə rəvayətlərdə tarixi abidələrin mənşəyi çox dumanlı şəkildə göstərilir. Onlarda əfsanə elementləri güclü olur.
- 4) Məhəmməd peyğəmbər və onun doğmalarının, yaxınlarının fəaliyyətini əks etdirən dini rəvayətlər (aqioqrafik rəvayətlər).

Rəvayətin bir forma kimi təhkiyə məhsulu olması şübhəsizdir. Aqioqrafik rəvayətlərin mətnləri təhkiyə əsasında qurulur. Belə yanaşma ilə əfsanəyə də təhkiyə üsulunda formalaşmış janr kimi baxmaq olar. Bəzən rəvayətdə mətnlə gerçəklik arasında əlaqə pozulur, ona şişirdilmiş faktlar əlavə olunur və mətn fantastik təfəkkürün məhsuluna çevrilir. Bu isə tarixi rəvayətin əfsanəyə çevrilməsidir. Həmin prosesi S.Paşayev belə izah edir: “Rəvayət real həyat həqiqətlərinin təhkiyə formasında bədii ifadəsidir. Rəvayətdə olmuş, baş vermiş həyat hadisələri yığcam şəkildə inikas olur. Doğrudur, rəvayət də dəyişir, vaxt keçdikcə törəndiyi yerdən başqa bir yerə, əraziyə atladıqca o da nəyisə itirir və ya nə isə yeni bir ştrix, əhvalat, hadisə ona əlavə olunur. Bütün bunlarla yanaşı, rəvayətlərdəki reallıq öz varlığını daha çox tarixi şəxsiyyətlərin həyatı və hünərləri ilə bağlı olduğu üçün bu və ya digər tərzdə qoruyub saxlayır” [6, 72].

Rəvayətlər bir sıra xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur:

- geniş süjet xəttinə malik olmur,
- yığcam məzmunlu olur,
- iştirakçılarının sayı azd olur,
- müxtəlif tarixi kəsimplərin hadisələrindən soraq verir,
- Məzmununda müxtəlif təsəvvürlərlə bağlı poetik macərələr ehtiva edir.

Rəvayətlər özünün tarixi şəxsiyyətlərə, hadisələrə məxsusluğunu poetikləşmə nəticəsində itirərək lətifə, nağıl və s. janrlara çevrilə bilər, tarixi şəxsiyyətlər isə obrazlaşmaya məruz qalaraq ümumiləşdirilir. Məsələn, Şah Abbas haqqında rəvayətlərdə tarixi şəxsiyyət nağıl qəhrəmanına çevrilmişdir. İndi Molla Nəsrəddin kimi ümumiləşdirilmiş lətifə qəhrəmanı tarixi şəxsiyyətin bədiiləşdirilmiş ob-razıdır.

Rəvayətlər üçün çevirmə səciyyəvi deyildir. Onlar daha çox real həyat həqiqətlərinin təhkiyəsi şəklində təzahür edir. Bu janr həyatda baş vermiş real hadisələri yığcam şəkildə əks etdirir və bir sıra funksiyalara malikdir: şahidlik, tarixilik, qoruyuculuq, ənənəvilik, izahedicilik, şifahilik.

Müəyyən bir şəxsin şahidliyi yolu ilə nağıl edilən rəvayətlər özündə həm də müəyyən tarixi faktları qoruyub saxlayır. Rəvayətin mətni baş vermiş bu və ya digər hadisənin baş vermə səbəbini, onun əsasında hansı həqiqətlərin durduğunu izah edir.

Rəvayətlər müəyyən dövr ərzində şahid söhbətləri əsasında yaranır, ağızdan-ağıza, dildən-dilə keçərək müəyyən dəyişikliyə uğrayır və əslindən uzaqlaşaraq həqiqi mənasını itirir, əfsanələşir. Bu xüsusiyyət rəvayətlərdə transformativlik funksiyasını şərtləndirir.

Rəvayətlərdə tarixi faktlar qorunub saxlanır. Onlar elmi araşdırmalar üçün mühüm mənbə kimi əhəmiyyətlidir. Rəvayət müəyyən tarixi şəxsiyyət, yaxud tarixi hadisə haqqında məlumat əldə etməkdə tədqiqatçıya kömək edir. Məsələn, Nadir şah haqqında rəvayətlərin birində deyilir: “Nadir şah Tbilisi şəhərinə hücum edərkən Şəmkirdən bir neçə gözəl qızı seçib özü ilə aparır. Yerli əhalidən bir nəfər belə, qorxudan səsini çıxarmır. Bədir adlı igid oğlan Nadir şahın üstünə at sürür və deyir: “Bu nə qeyrətdi? Nişanlı qızları obasından ayırırsan?” Qızları Nadir şah geri qaytarır, lakin arxasınca qoşun göndərüb, gələcəkdə təhlükə olar deyə Bədri öldürtdürür” [1, 106].

Ənənəvilik rəvayətlətin əsas funksiyalarından sayılır. Ənənədən kənarında yenilik ola bilməz. Rəvayətlər də tarixən malik olduğu ümumi qəlib əsasında nəsil-

dən-nəsilə şifahi şəkildə ötürülmüş, bunun əsasında bəzən dəyişikliyə uğramış, yeni məzmun və formaya malik olmuşdur [3, 69]. Hələ yazılı ədəbiyyatın olmadığı dövrdə meydana gəlmiş rəvayətlər müasir dövrdə şifahi yolla nəsil-dən-nəsilə ötürülməklə gəlib çıxmışdır. Bəzən eyni məzmunu malik müxtəlif rəvayətlərə də rast gəlmək olar. Bu, onların ayrı-ayrı bölgələrdə yerli əhalinin təxəyyülünə, dünyagörüşünə uyğun şəkildə yaranması ilə bağlıdır. Toplanmış nümunələr də eyni məzmunu, lakin fərqli formalara malik rəvayətlərin olduğunu təsdiqləyir. Bu xüsusiyyət rəvayətlərin variantlığını şərtləndirir.

Rəvayətləri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

- etimoloji və ya toponimik rəvayətlər,
- tarixi qəhrəmanlıqdan bəhs edən rəvayətlər,
- tarixi rəvayətlər və tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı rəvayətlər,
- ailə-məişət rəvayətləri,
- dini rəvayətlər,
- mifoloji rəvayətlər.

Rəvayətlərin belə ümumi təsnifi Azərbaycan torpaqlarının, xalqının qədimliyi, onun tarixi, görkəmli şəxsiyyətləri, tarixi qəhrəmanları, keçmişdən bu günə qədər gəlib çıxmış adət-ənənələri, ibtidai dini görüşləri haqqında ətraflı məlumat almağa imkan yaradır.

Rəvayətlərin xalq arasında yayılması hələ eramızdan əvvəlki dövrlərdən başlamışdır. Onlar həm də yazılı ədəbiyyatın epik ənənəsinin bəhrələndiyi mühüm mənbədir. Antik dövr tarixçisi Herodot “Tarix” əsərində Midiya dövrünə aid olan “Astiaq” və “Tomris” rəvayətlərindən istifadə etmişdir. Bir sıra tarixi əsərlər, səfərlər və görkəmli şəxsiyyətlərin yaradıcılığında da rəvayətlərdən istifadə olunmuşdur.

Rəvayətlərdə ən qədim Azərbaycan tayfalarının həyatı, azadlıq uğrunda mübarizələri təsvir olunur. Onlar xalqın qəhrəmanlıq tarixini yaşadan dəyərli nümunələrdəndir.

XX əsrdə Səməd Vurğun xalq düşmənlərinə, elm və mədəniyyət düşmənlərinə qarşı mübarizədə “Tomris” rəvayətində əks etdirilən xalq hikmətindən yaradıcı şəkildə bəhrələnmişdir:

*Bir varaqla tarixləri, utan mənim qarşımda,
Anam Tomris kəsmədimi Keyxosrovun başını?
Koroğlunun, Səttarxanın çələngi var başımda
Nəsillərim qoymayacaq daş üstündə daşını
Anam Tomris kəsmədimi Keyxosrovun başını?*

Mikayıl Rəfil “Tomris” rəvayətini yüksək qəhrəmanlıq dastanı adlandırır: “Ürəkləri vətən məhəbbəti ilə çırpınan xalq şairləri Tomrisin simasında qəhrəman, cəngavər, nəcib, namuslu bir azərbaycanlı qadın timsalı yaratmışlar” [1, 48]. S.Paşayev rəvayətlərin müasir dövrə qədər üç yolla gəlib çatdığını göstərir [5, 88]:

1) şifahi yolla, müstəqil bir əsər kimi: Qız qalaları və Ovçu Pirim haqqında rəvayətlər və s.;

2) nağıllar və dastanların tərkib hissəsi kimi: “Tapdıgın nağılı”, “Koroğlu” eposu əsasında yaranmış Çənlibel, Qırat və Düratın doğulması, Misri qılınc haqqında rəvayətlər və s.;

3) Klassiklərin əsərləri əsasında: məsələn, Nizaminin “Xəmsə”, Arif Ərdəbilinin “Fərhadnamə”, Əlinin “Qisseyi-Yusif”, Əssar Təbrizinin “Mehr və Müştəri” əsərləri əsasında.

S.P.Pirsultanlı əsatir, əfsanə və rəvayətlərin, yaxınlığı, oxşarlığı və fərqliliyi barədə belə yazır:

1) Əsatir, əfsanə və rəvayətlər epik janrlar kimi tipoloji oxşarlıq kontekstində yox, genetik səviyyələrdə birləşir. Başqa sözlə, epizm həmin janrları birləşdirən tipoloji keyfiyyət yox, genetik struktur atributudur. Əsatir, əfsanə və rəva-yətlər epik sistemə aid olduğu üçün oxşarlıq təşkil etmir, onların bir-birinə yaxınlığının əsasında epik düşüncə genizmi durur. Bu janrlar eyni genetik sistemə bağlı olduğu üçün vahid epos sisteminin müxtəlif səciyyələrini təşkil edir.

2) İstər əsatirin, istərsə də əfsanənin əsasını qeyri-adi möcüzəli hadisələr təşkil edir. Əsatir dünyanın təbiət hadisələrinin müəyyən mənada dəyişilmiş inikasıdır. Əfsanədə isə fantastikanın gerçəklik səviyyəsində təqdim edilməsi onun bir janr kimi fərqləndirici atributudur.

3) Rəvayət bir janr kimi əfsanə və əsatirdən həyat hadisələrini daha real şəkildə inikas etməsi ilə fərqlənir. Bu janrın poetik imkanları gerçəkliyi “tarix” dönündə təqdim etməyə imkan verir. Rəvayət janrının tarixə bu “iddia”sı və “imkanlar”ı onu tarixi şəxsiyyətlərə daha çox bağlayır. Bu cəhətdən Sədnik Paşa Pirsultanlının fikrincə, “əfsanə, rəvayət və yazılı ədəbiyyat əlaqələrinin öyrənilməsinə Nizami yaradıcılığı daha zəngin material verir [6, 99].

Rəvayətlərdə cəmiyyətin həyatının aktual problemləri, onu sağl-am-laşdırmaq, estetik dəyərlərə etimad meyilləri, normal düşüncə və ibrətamiz əxlaq özünü göstərir. Əfsanələrdən fərqli olaraq, rəvayətlərdə mifikləşmə və əfsanəliyə meyil yoxdur, onlar həcmcə konkret və yığcamdır. A.Nəbiyev rəvayətləri üç qrupa bölmür: əxlaqi-ibrətamiz rəvayətlər, toponimik rəvayətlər və dini rəvayətlər [4, 73].

Azərbaycan folklorşünaslığında rəvayətlərin ilk geniş təsnifatını vermiş V.Vəliyev yazır: “Azərbaycan rəvayətləri folklorumuzun öyrənilməmiş sahələrindən biridir. Ədəbiyyatşünaslar bu və ya başqa bir məsələdən danışarkən rəvayətlərə də ötəri nəzər yetirmiş, onların bəzisinin süjeti, yaranma səbəbi haqqında məlumat vermişlər” [1, 91]. Azərbaycan rəvayətlərinin toplanması və tədqiqi sahəsində S.P.Pirsultanlının “Azərbaycan əfsanə və rəvayətlərinin ədəbi abi-dələrimizlə müqayisəli tədqiqi”, İsrail Abbaslının “Əfsanə və rəvayətlərin janr özü-nəməxsusluğu”, “Midiya-Aran mədəniyyətinin folklor qaynaqları”, V.Vəliyevin “Azərbaycan folkloru”, P.Əfəndiyevin “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı”, R.Qafarlının “Mif və nağıl”, R.Əliyevin “Mif və folklor: genezisi və poetikası”, “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı”, “Türk mifoloji düşüncəsi və onun epik transformasiyaları” əsərləri xüsusilə qeyd olunmalıdır.

Naftalan ərəzisi ilə bağlı rəvayət xüsusilə maraqlıdır. Bu rəvayət “Naftalan” toponiminin etimologiyasını açmaq üçün tutarlı faktdır. Rəvayətə görə, bir dəfə bu ərəzidən keçən tacirlər burada çoxlu bulanıq göllərin olduğunu görürlər. Dəvə-lərinin zəhərlənəcəklərindən qorxub onları oradan su içməyə qoymurlar, hətta gecə növbə ilə

keşik çəkirlər. Karvanın içində zəif, yük daşımaq qabiliyyəti olmayan bir dəvəni karvanbaşı karvandan çıxardır. Ertəsi gün dəvəni orada qoyub yola düzəlirlər.

Bir gün həmin karvan geri qayıdarkən o xəstə dəvə ilə rastlaşır. Xəstə dəvə artıq tamamilə dəyişmiş, sağlamlaşmışdı. Maraqlanıb görürlər ki, dəvə bir gölün sahilində çox gəzinir, gölə tez-tez girib çimir, sonra da kənarında yatır. Gölə əl vurarkən onun su deyil, yağ olduğunu görürlər. Yağdan bir qədər götürüb yaralı yerə sürtürlər və yara tezliklə sağalır.

Beləliklə, tacirlərlə yanaşı, yaxınlıqda yerləşən kəndlərin əhalisi də həmin yağdan dərman kimi istifadə etməyə başlayır. Onlar bu yağa “Naftalan” adı verirlər.

Tayfa və qəbilələrlə bağlı etimoloji rəvayətlərdə Oğuz, Bayat, Dədə Qorqud və başqaları barədə məlumatlar öz əksini tapır. Qədim dövrlərdə oğuzlarla bağlı formalaşmış rəvayətlərdən birində deyilir ki, “keçmişdə uzuxlar (oğuzlar) olublar. Onlar çox hündür imişlər. Həm də çox yaşayırmışlar – yüz il, iki yüz il.

Günlərin birində uzuxlardan biri meşəyə gəlir, qərribə bir şeylə rastlaşır. Baxır ki, özünə oxşayır, amma bəpbalaca. Ovucuna alıb evə gətirir. Onların ağsaqqallarından biri deyir ki, “bu əcaib şey deyil, insandır. Vaxt gələcək, yer üzünü götürəcək, bizi əvəz edəcəklər” [2, 16].

Göründüyü kimi, bu rəvayət ulu babalarımızın Qafqazdakı ilkinliyi haqqında mühüm məlumatdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı antologiyası. Bakı, 2011.
2. Əliyev R. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 2014.
3. Həsənqızı A. Folklorşünaslığa giriş. Bakı, 2013.
4. Nəbiyev A. Azərbaycan folklorunun janrları. Bakı, 2000.
5. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Bakı, 2001.
6. Pirsultanlı S.P. Azərbaycan folkloru. Bakı, 2000.
7. Rəvayətlər // Xanım.az

Summary

Sofiya Mirzəyeva

Literary expression of historical events in the narrations

The article deals with a small-sized genre of epic poetry, the narrative one in Azerbaijani folklore. The author touches upon the genre characteristics and classification of narrations, different researchers' approaches to historical and ethnographic narrations, illustrates the ways that narrations are created, defines the main features distinguishing narrations from myths and legends, and bases them on concrete examples.

Резюме
София Мирзоева
Художественное отражение исторических событий в преданиях

Статья посвящена небольшому по объёму виду эпического жанра в азербайджанском фольклоре преданию. В ней затронуты особенности жанра преданий и вопросы их классификации, проанализированы подходы разных исследователей, связанные с изучением истории и этнографии преданий, показаны пути их создания. Автор устанавливает основные признаки, отличающие предания от мифов и легенд в азербайджанской фольклористике, и обосновывает их конкретными примерами.

Rəyçilər: fil.f., dos.A.Nasıyeva, fil.f., dos.A.Cəfərova.

Nigar Müseyibova
ADU

CON QARDNER ROMANLARININ ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *roman, üslub, realist, modernist, Qrendel.*

Key words: *novel, style, realist, modernist, Grendel.*

Ключевые слова: *роман, стиль, реалист, модернист, Грендель.*

XX əsrin 2-ci yarısında Amerika ədəbiyyatının ən önəmli simalarından biri, çox sayda roman və qısa hekayələrin müəllifi, orta əsrlər ingilis ədəbiyyatı mütəxəssisi, redaktor, tənqidçi, tərcüməçi, şair, ədəbiyyatçı və ali məktəb professoru Con Çamplin Qardner həm dövrünün tələblərini öz əsərlərində əks etdirən, həm özünəməxsus dünyagörüşlü müasirlərinə xas olan və həm də onlardan kəskin fərqlənən unikal bədii yaradıcılığa malik bir ədəbi-tarixi şəxsiyyət olmuşdur. Onun “Dirilmə” (“Resurrection”, 1966), “Aqatonun süqutu” (“The Wreckage of Agathon”, 1970), “Gün işığında dialoqları” (“The Sunlight Dialogues”, 1972), “Nikel dağı” (“Nickel Mountain”, 1973), “Oktyabr işığı” (“October Light”, 1976), “Mikelsonun kabusları” (“Mickelsson’s Ghosts”, 1982) və s. əsərləri daim diqqət mərkəzində olmuşdur.

C.Ç.Qardner San Fransisko Dövlət Universitetində professor vəzifəsini tutduğu müddətdə orta əsrlər ingilis ədəbiyyatı üzrə biliklərini təkmilləşdirərək, 1965-ci ildə “Qaveyn şeirlərinin tam məcmusu: müasir ingilis variantında” əsərini çap etdirir. Elmi və tərcümə fəaliyyəti ilə yanaşı, C.Ç.Qardner bədii yaradıcı fəaliyyətini də unutmur və növbəti illərdə “Dirilmə” (“Resurrection”) və “Aqatonun süqutu” (“The Wreckage of Agathon”) romanlarını yazır. “Nyu York Taymz” (“New York Times”) jurnalı “Aqatonun süqutu” romanını “tarixilikdən uzaq” [2] adlandırırsa da, daha sonrakı “Qrendel” (“Grendel”) romanını “Nyu York Taymz” və “Nyuzuik” (Newsweek) jurnalları ilin ən yaxşı romanları sırasına aid etmişdi. 1971-ci ildə işıq üzü görmüş “Qrendel” romanı C.Ç.Qardnerə təkrar olunmaz məşhurluq gətirdi. Qədim ingilis abidəsi sayılan “Beovulf” (“Beowulf”) eposuna yenidən müraciət etmiş ədib ona yeni nəfəs vermişdi. Hadisələrin bədheybət Qrendelin dilindən nəql edilməsi bu obrazı insani hisslərlə zənginləşdirməyə və oxucuları eposda baş vermiş hadisələrə yeni, fərqli prizmadan baxmağa vadar etmişdi. Müsahibələrindən birində C.Ç.Qardner etiraf etmişdi ki, “mən “Beovulf” və Çoserə dair mühazirələri uzun müddət tədris etmişəm. Eyni şeiri ilbəl tədris etdikdə anlayırsan ki, sən əsəri dərk edirsən, əksər insanlar isə tamamilə yanlış fikirlərə qapılır. Bu yanaşma hər bir şeirə aid edilə bilər, lakin ən önəmlisi orta əsrlər və klassik ədəbiyyatdır. Hansısa bir əsərə dair ictimai fikir yanlış olduqda, sən onu düzəltməyi özünə borc bilirsən” [3].

Qardnerin 1972-ci ildə nəşr olunmuş “Günəş şüasının dialoqları” əsərini bir çox tənqidçilər onun ən gözəl əsərlərindən biri hesab edirlər.

Ümumiyyətlə, 1965-1978-ci illərdə C.Ç.Qardner həm peşəkar elmi, həm də yaradıcı fəaliyyətində böyük nailiyyətlərə imza atmış, hər iki sahədə şöhrət qaza-

naraq Amerikanın ən məhsuldar və zəngin bədii təxəyyülə malik yazıçıları sırasında yer almışdır. Onun əsərləri özündə həm XIX əsrin ingilis realist romanı ənənələrini, həm də XX əsrin yenilikçi rüşeymlərini birləşdirir.

Yazıçı əksər əsərlərində realist mövqe tutmaqla yanaşı, novator üsullardan da (əvvəlki səhnələrdə baş vermiş hadisələrin xülasəsi, hekayə içində hekayə, miflərin təkrar söylənməsi və təzadlı hekayələr) istifadə edirdi ki, insan həyatının həqiqətlərini üzə çıxara bilsin. C.Ç.Qardner yaradıcılığının güclü tərəfi xarakterizativdir. Onun əsərlərindəki sadə, xoşagələn insan portretləri və rəngarəng üslub daim oxucuların diqqətini cəlb etmişdir.

C.Ç.Qardner yaradıcılığı ümumi bədii üslub mənzərəsi baxımından kifayət qədər zəngindir. Yaradıcılığında realizmi daha önəmli mövqedə tutmağa üstünlük verən yazıçı həmin realizmi bir sıra ən müasir cərəyan və istiqamətlərlə sintez etməkdən çəkinməmiş və nəticədə üslub cəhətdən unikal bədii əsərlər yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Məsələn, “Qrendel”dəki ekzistensialist mövqe, sırf modernist yanaşmanın məhsuludur. Lakin C.Ç.Qardnerdə kifayət qədər ziddiyyətli cəhətləri bir arada mükəmməl tərzdə uyğunlaşdırmaq istedadı var idi. Əsərdəki ekzistensialist elementlər ekzistensializmin əsas müddəalarını, “mövcudluğun özünün önəmli olması” meyarını elə Qrendelin monoloqlarında və daxili nitqində (şüur axınında) təkzib edirdi. Qrendel öz mövcudluğunun mahiyyətini, zərurətini dərk etməyə can atırdı. Daxili monoloqlar da modernist vasitə olmaqla C.Ç.Qardner realizmini novatorlaşdıran üsullardan biri hesab oluna bilər. Lakin hələ bu da qeyri-adi yazıçının öz yaradıcılığında cəmləşdirməyə müvəffəq olduğu fərqli istiqamətlərin tam siyahısı deyildir. C.Ç.Qardnerin əksər əsərlərinə xas olan hekayə içində hekayə də onun qeyri-realist üslubudur. İntertekstuallıq adlanan və postmodernizmə xas olan bu bədii fənd C.Ç.Qardner “realizm”inin bir şaxəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Onun digər bir fərqləndirici cəhəti əsərlərində mif süjetlərinə müraciət etməsidir. Miflərin dekonstruksiyası məhz postmodernizmin spesifik cəhəti hesab olunsada, C.Ç.Qardner yaradıcılığında onun qardnersayağı formasını görmək çətin deyildir.

Ümumiyyətlə, C.Ç.Qardner yaradıcılığının bədii üslubi cəhətdən təhlili zamanı onun üslubi cəhətdən ən az önəm verdiyi cəhətin əsərin dili olduğu aydın görünür. Kifayət qədər anlaşılıqlı dildə yazdığı üstün tutan yazıçı gözəl, axıcı nitqdənsə, uyğun bildiyi ifadəni bir neçə dəfə təkrarlaması daha önəmli hesab edirdi. Məqsədə çatmaq üçün əsərdə istifadə olunan ifadələrin bilərəkdən təkrarı, yerdəyişməsi kimi fəndlər məhz postmodernizm dönəmində istifadə olunmuş bədii üslub özəlliyidir.

C.Ç.Qardner yaradıcı üslubunun spesifik cəhətlərindən biri onun, demək olar ki, bütün əsərlərində aydın nəzərə çarpan Amerika milli ənənələrinin dərinə dərkidir. Lakin ilk baxışdan tipik görünən bədii üslub və ideya yanaşması C.Ç.Qardner yaradıcılığında özünəməxsus şəkil qazanır. Məsələn, müəllif Amerika tarixi və mədəniyyəti üçün spesifik hesab oluna bilən bu və ya digər cəhəti dünya mədəni tarixi rakursunda təhlil etməyə üstünlük verir. Onun yaradıcı irsinin məqsədi həmin mükəmməl və həmrəy mədəni sivilizasiyanın mahiyyətini öz əsərlərində əks etdirmək olmuşdur. Bu yanaşmanı yazıçının bir çox əsərlərində görmək mümkündür. Tipik misal kimi C.Ç.Qardnerin antik ədəbiyyat süjetlərini xa-

tırladan və onların qəribə transformasiyası kimi təzahür edən “Aqatonun süqutu”, orta əsrlər ingilis ədəbiyyatı nümunəsi olan “Beovulf” əsərinin süjeti əsasında yazılmış “Qrendel”, yaxud Dante yaradıcılığı motivlərinə uyğun gələn “Nikel dağı” əsərlərini qeyd etmək kifayətdir.

C.Ç.Qardnerin əsərlərində rast gəldiyimiz istər intertekstual elementlər, istər keçmişdə baş vermiş müəyyən bir hadisəyə dair əsərlərdəki lirik ricətlər, istərsə də antik və orta əsrlər ədəbi nümunələrinin süjetlərinə, yaxud hansısa bir obraza müraciət və sadaladığımız bir sıra digər novator bədii üslubi özəlliklər C.Ç.Qardner yaradıcılığında yalnız bir amala xidmət edirdi. Onun yaratdığı istər bədii, istərsə də publisistik əsərlərin hər birinin əsas məqsədi insanlar və onlar arasında qurulan münasibətlərin həqiqi simasını göstərmək və eyni zamanda onu mənəvi-etik cəhətdən daha da mükəmməlləşdirməyə can atmaq olmuşdur. Elə bu səbəbdən C.Ç.Qardnerin bədii yaradıcılığının spesifikasından bəhs edərkən onun xarakterlərə verdiyi yüksək dəyər və onların inanılmaz dərəcədə real təsvirləri nəzərdən ya-yınmır.

C.Ç.Qardner tarixdə ən ziddiyyətli münasibətləri özündə birləşdirən nadir yazıçılardanır. Onun dünya ədəbiyyatı tarixində artıq öz möhürünü vurmuş “Qrendel” əsəri, bir qrup tənqidçiyə görə, snobizm ideyalarının ifadəsi və orta əsrlər yazılı abidəsinə qeyri-ciddi yanaşmadan başqa bir şey deyildir. Elə həmin orta əsrlər motivlərinə müraciət, digər tənqidçilərə görə, fabulizm ünsürüdür və yazıçının bədii üslubuna əlavə özəllik qatır. Lakin bununla yanaşı, C.Ç.Qardner yaradıcılığının digər bir üslub özünəməxsusluğu münəqişələrin sanki qəsdən ləngidilməsidir. Bəzi ədəbi tənqidçilər hesab edirlər ki, bu, yazıçının bilərəkdən əl atdığı üslubi fənddir. Bununla o, öz qəhrəmanlarını “mənəvi seçim” qarşısında qoyur.

C.Ç.Qardner romanlarının bədii üslubunun mühüm cəhəti onların fəlsəfi üslubda yazılması olmuşdur. Əsərlərində əsas məqsəd kimi bəşər övladını narahat edən fəlsəfi suallara cavab axtaran müəllif əsərləri və obrazları vasitəsilə oxucularına öz düşüncələrini və gördüyü çıxış yollarını xüsusi bədii tərzdə əks etdirməyə çalışır. Ümumiyyətlə, C.Ç.Qardner yaradıcılığının spesifikası kimi Qardnerin bədii üslubu kimi onun təkə hansı ifadə vasitələrindən istifadəyə üstünlük verməsi, mövzunu oxucuya hansı tərzdə təqdim etməsi deyil, həm də əsərlərində hansı mövzu və ideyalara toxunması nəzərdə tutulur. Bu baxımdan C.Ç.Qardner XX əsr Amerika ədəbiyyatında fərqli mövqeyə malikdir. Əsərlərində qoyulan ideyaları daha çox fəlsəfi aspektdən təhlil etməyə üstünlük verən yazıçı bununla özünün bədii üslub tərzini digərlərindən əsaslı surətdə fərqləndirmişdir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, C.Ç.Qardner yaradıcılığında üslub cəhətdən diqqət çəkən əsərlərdən biri də “Qrendel” romanıdır. Müəllif Qrendel obrazını hər bir məfhumun qaranlıq tərəfinin olduğunu ifadə edə biləcək metafora kimi istifadə etmişdir: qəhrəman üzleşdiyi yaramazlıqlar qədər nəhəngdir. Qrendel vasitəsilə Beovulf hekayəsinin bir hissəsini oxuculara daha müasir dildə çatdırmaq imkanı eyni hekayəni yeni rakursdan dərk etməyə imkan verir. Bu yeni yanaşma ilə əsər müasir təfəkkür tərzilə dərk edilmə imkanı da qazanmış olur.

Orijinalda daha çox sadəcə fiziki varlıq kimi təsvir olunan Qrendel C.Ç.Qardnerin əsərində sanki canlanır. Müəllifin bədii üslub özəlliklərindən irəli gələn psixoloji, fəlsəfi fikirlər sistemi Qrendelə də sirayət edir. “Beovulf” eposunda kifayət qədər şüursuz, düşünmək qabiliyyətindən məhrum bir canlı varlıq kimi

təsvir olunan Qrendel C.Ç.Qardnerin təhkiyəsində həqiqi fəlsəfi dünya qazanır. Yazıçı həmin fəlsəfi dünyanı oxucuya özünəməxsus tərzdə təqdim edir.

Bütün əsər boyunca C.Ç.Qardner öz yazı üslubu ilə təcrübələr aparır. Bu əsərində əsasən modernist təhkiyədən istifadə etməklə onun əsas istiqamətləri olan ekzistensializm, nihilizm kimi fəlsəfi mövqelərdən çıxış edərək, hekayəni Qrendel vasitəsilə şüur axını formasında təqdim edən müəllif gözlənilmədən skriptor rolunda peyda olur, yaxud təhkiyəsini “Beovulf”un üslubuna bənzəyən nəzm şəklinə davam etdirir. Ümumiyyətlə, “Qrendel” romanındakı qeyri-adi üslubuna görə, eyni bir əsərdə həm müasir danışmaq tərzini, həm orijinala xas alliterasiyanı, həm də nəzm formasını mükəmməl uzlaşdırmağa nail olmuş yazıçını məhz bu özünəməxsus bədii üslub keyfiyyətinə görə R.Lok “Nyu York Taymz” jurnalında “qeyri-adi nailiyyətin müəllifi” adlandırmışdır. Həmin əsərdən sonra “Con Qardner ən önəmli müasir amerikan yazıçısına çevrilmişdir [4].

“Qrendel” romanını bütövlükdə fəlsəfi əsər də adlandırmaq olar. Müəllif burada oxucuya xeyli sayda fərqli fəlsəfi fikirləri bir arada təqdim edir, lakin onları fəlsəfi məlumatlar toplusuna çevirmir. Hadisələrin cərəyanının hər anında ona yaradıcı təxəyyül və özünəməxsus bədii üslub xüsusiyyətləri əlavə edən yazıçı həmin fəlsəfi fikirləri də bədii üslubun spesifikasına dəlalət edən keyfiyyətlər siyahısına qatmağa müvəffəq olur. O, bir sıra müəllif və filosofların fikirlərini birbaşa obrazların dialoqlarında verir. Məsələn, A.N.Uaythedin fəlsəfi müddəaları əjdahanın nitqində təqdim olunur. Bu tip təfəkkür tərzini inkişaf və azadlığı önə çəkir. Həmin fəlsəfi düşüncələrə görə inkişaf prosesi “biz kimik”, “nə edirik” və “gələcəyimizi qurmaq üçün necə davranmalıyıq” düz xətti üzrə formalaşır. Göründüyü kimi, bu, kifayət qədər fərqli və maraqlı fəlsəfi istiqamətdir. C.Ç.Qardner bu fikirlərdən istifadə edərək onları əjdahanın fikirlərinə əlavə edir və oxucuya xüsusi bədii üslubi formada çatdırır. O, buna məhz öz fərdi üslubu ilə nail ola bilir.

C.Ç.Qardner öz yaradıcılığı boyunca bir amala xidmət etmişdir: cəmiyyəti daha mükəmməl və mənəvi cəhətdən daha yüksək zirvəyə qaldırmaq. Əsərlərində bu mövzunu müxtəlif aspektlərdən təhlil etməyə çalışan yazıçı buna özünəməxsus bədii üslub ilə nail olmuşdur. Ədəbi irsində həm modernist, həm postmodernist, həm realist elementləri, həm də, ən əsası, fəlsəfi ideyaları ustalıqla bir araya gətirməyə, sintez etməyə nail olmuş C.Ç.Qardner bununla təkrar olunmaz bədii üslub yaratmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Гарднер Дж. Искусство жить. Рассказы. Москва, 1984.
2. Editor's Choice // New York Times, 2 January, 1977, p.19.
3. Lehmann-Haupt Christopher. Looking for the Novelist // New York Times, 24 September, 1970, p.45.
4. Locke Richard. Grendel is a Beauty of a Beast // New York Times, 4 September, 1971, p.15.
5. Maddocks Melvin. Making Ends Meet // Times, 20 December, 1976, p.19.

Summary
Nigar Museyibova
Artistic style of John Gardner novels

The article deals with the analysis of John Gardner novels on the basis of their artistic style. In this article Gardner's modernist, postmodernist, realist and most important philosophical approaches are being discussed as the works of the writer played an enormous role in reflecting the main directions and important ideas of XX century American literature.

Special attention is drawn to the analysis of the novel "Grendel", where the personal characteristics of author's artistic style is revealed.

Резюме
Нигяр Мусейбова
Художественный стиль романов Джона Гарднера

Статья посвящена анализу художественного стиля романов Джона Гарднера. В ней анализируются модернистские, постмодернистские, реалистические и наиболее важные философские подходы Джона Гарднера, поскольку произведения писателя сыграли огромную роль в отражении основных направлений и важных идей американской литературы XX века.

Особое внимание уделяется анализу романа "Грендель", где раскрываются личные особенности авторского художественного стиля.

Rəyçilər: fil.f.d., dos.D.Əliyeva, fil.f.d.Ü.Əliyeva.

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Lalə Əsədova (ADU) DÜNYANIN DİL MƏNZƏRƏSİNDƏ FRAZEOLOGİZMLƏRİN YERİ VƏ ONLARIN METAFORİKLƏŞMƏSİ.....	3
Гюльмар Исрафилова (АУЯ) АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ	8
Amil Cəfərov (ADU) FRAZEOLoji İNTENSİFİKATORUN TƏDQİQİNDƏ ƏSASLANDIRMA NƏZƏRİYYƏSİ	19
Təranə Cabbarlı (ADU) İNGİLİS DİLİNİN MİLLİ VARIANTLARININ TƏLƏFFÜZ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR	23
Рамзия Аббасова (АУЯ) СПОСОБЫ ПЕРЕВОДА НА РУССКИЙ ЯЗЫК АНГЛИЙСКОГО ИНФИНИТИВА	28
Ülviyyə Xəlilova (ADU) İNDONEZİYADA MULTİLİNGVİZM.....	34
Нигяр Мадатова АУЯ ЛИГВОСТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АКАДЕМИЧЕСКОЙ РЕЧИ (НА МАТЕРИАЛЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО, АНГЛИЙСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ).....	40
İlhamə Məmməd (ADU) İNGİLİS DİLİNDƏ FEİLİ ALINMALAR.....	46
Abidə İsgəndərova (GDU) MƏTN DİSKURSUN MƏHSULU KİMİ	52
Валида Агабалаева (БСУ) К ИСТОРИИ СОЗДАНИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ ЯЗЫКОВ	56
Fərəh Niftəliyeva (ADU) FEİLİN QARŞILIQ VƏ MÜŞTƏRƏK NÖVLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	60

ƏDƏBİYYAT

Sofiya Mirzəyeva (ADU) RƏVAYƏTLƏRDƏ TARİXİ HADİSƏLƏRİN BƏDİİ İFADƏSİ.....	64
Nigar Müseyibova (ADU) CON QARDNER ROMANLARININ ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	71

“MTM-Innovation” MMC

Çapa imzalanmışdır: 21.01.2019.
Format: 70x100 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 5 ç.v. Tiraj: 300.

Bakı, R.Rza küç., 125

Elmi məqalələrə qoyulan tələblər

“Dil və ədəbiyyat” jurnalında dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq və pedaqoji elmlərin aktual problemlərinə dair məqalələr çap edilir.

Məqalələr aşağıdakı şərtlərlə qəbul edilir:

* Məqalənin həcmi 6 səhifədən az olmamalıdır.

* Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soy adı, işlədiyi müəssisə, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.

* Məqalələr kompyuterdə yığılmış formada (sətirlərarası interval – 1,5, şrift ölçüsü – 14, Times New Roman, səhifənin ölçüləri: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm) təqdim edilməlidir.

* Açar sözlər üç dildə (3-5 söz, məqalənin və xülasələrin yazıldığı dildə), başlıqdan sonra qara hərflərlə qeyd olunmalıdır.

* Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr aşağıdakı qaydada göstərilir:

1. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyatın siyahısı əlifba ardıcılığı ilə tərtib olunmalıdır.

2. İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin daxilində göstərilir (Məsələn: [1] və ya [1, 119].)

3. Eyni ədəbiyyata mətndə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, o halda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

4. İstinad olunan ədəbiyyat nəşr olunduğu dildə göstərilir. Son 5-10 ildə çap olunmuş əsərlərə üstünlük verilməsi tövsiyə olunur.

5. Ədəbiyyatlar AAK-nin tələblərinə uyğun şəkildə göstərilir:

Kitablar: müəllif, nəşrin adı, nəşr olunduğu yer, nəşr olunduğu il. Məsələn:

Abbasov E.Ə. Mətnin lingvistik təhlili. Bakı: Elm və təhsil, 2017.

Jurnal və ya məcmuələrdə dərc olunmuş məqalələr:

Müəllif, məqalənin adı, çap olunduğu nəşrin adı, nəşrin №-si, çap olunma tarixi, çap olunduğu səhifələr. Məsələn:

İsmayılı Q.H. İngilis dilində suppletivlik // Filologiya məsələləri. 2016, №1, s.47-56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.594-609.

* Məqalənin sonunda onun yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan dilində yazılmış məqalələrə ingilis və rus dillərində, rus dilində yazılmış məqalələrə Azərbaycan və ingilis dillərində, digər xarici dillərdə yazılmış məqalələrə isə Azərbaycan və rus dillərində) xülasə verilməlidir. Xülasələr bir-birinin eyni və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır.

* Hər bir xülasədə məqalənin adı, müəllif(lər)in adı tam göstərilməlidir.

* Məqalələr elektron versiyada da təqdim edilməlidir.

* Məqalələrə bu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssislərin 2 rəy (daxili və kənar) verməsi və müvafiq kafedranın iclasının protokolundan çıxarış təqdim olunması zəruridir.

* “Dil və ədəbiyyat” jurnalının məqalələrin toplanmasından asılı olaraq 4-6 nömrəsi nəşr olunur.